

Medrese Geleneğinde Kelâm İlminin Meşrûiyeti Sorunu

Osman Demirci*

Öz

Bu makalede Kelâmın bir ilmî disiplin olarak İslâm eğitiminin bir parçası olabilme süreci incelenmektedir. Kelâm karşıtı bir pozisyon alan Ashâbü'l-Hadis, mutasavvıflar ve İslâm filozoflarının bütün karşı hamlelerine rağmen Kelâm, İslâm eğitim müesseselerinin zirvesi olan medrese müfredatına girmiştir. Bunda en büyük katkısı olan yöneticiler Selçuklular'da Vezir Nizâmülmülk, Osmanlılar'da Fatih Sultan Mehmed'dir. Nizâmülmülk, Eş'arîliği Nizâmiye medreselerine Hanbelîler'in ve Ashabü'l-Hadis'in muhalefetine rağmen dolaylı da olsa sokmuş, Fatih de bir kâunnâme ile Kelâmı medrese müfredatına kesin olarak dâhil etmiştir. Böylece Kelâm en alt düzey medreselerde dahi bir ders olarak okutulmak zorundadır.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, Medrese, Osmanlı, Meşrûiyet, Müfredat, Eğitim, Gelenek; Fıkıh

Abstract

The Problem of Legitimacy of Science of Kalam in the Tradition of Madrasa

In this article, as an academic discipline, Kalam's process of being a part of Islamic education is analyzed. In spite of the opposition of some counter-Kalam formations such as ashab al-hadith, sufis, and Muslim philosophers, Kalam is incorporated into the curriculum of Madrasa which is the most important institution of Islamic education. During the Suljuks Period, Vizier Nizam al-Mulk, and during the Ottomans era Mehmet the conqueror made a major contribution to this. While Nizam al-Mulk integrated Ash'arism into the Nizamiya Madrasas implicitly despite the opposition of Hanbalis and ashab al-hadith, Mehmet the conqueror included Kalam into the curriculum of Madrasa by legislating code of laws. Therefore, Kalam became to be given as a compulsory lesson even in the lowest level Madrasas.

Key Words: Kalam, Madrasa, Ottoman, Legitimacy, Curriculum, Education, Tradition, Fiqh

Atıf: Osman Demirci, "Medrese Geleneğinde Kelâm İlminin Meşrûiyeti Sorunu", KTÜİFD, c. 3, sy. 2, Güz 2016, ss. 7-38.

* Yrd. Doç. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Kelam Bilim Dalı, osman.demirci@windowslive.com

Giriş

İslâm eğitim tarihi boyunca Kelâm ilminin meşrûiyet sorunu yer ve zaman açısından farklılıklar gösterse de henüz bitmemiş bir tartışma konusudur. Kelâm düşüncesinin gelişimi üzerinde Yunan felsefesinin etkileri Kelâmın meşrûiyet krizi yaşamasının tek olmasa da en önemli sebeplerindendir. Kelâm üzerindeki bu yabancı etki her zaman kuşkuyla karşılanmış, Kelâm ilmi, ancak ulûm-ı dâhile denilen yabancı ilimlere meraklı olan yöneticilerin hâkimiyetleri zamanında sorunsuz bir şekilde eğitimin bir parçası olabilmıştır. Mesela Hanbelî mezhebinden Şafiî mezhebine geçen Seyfeddin el-Amidî (ö. 631/1233), Aziziye Medresesi'nde Felsefe ve Kelâm dersleri vermesi sebebiyle kovulmuş; başka bir müte-kellim ise Kelâm ve Felsefe derslerini ancak Hadis dersi kisvesi altında verebilmiştir.¹ Abbâsî halifelerinden Hâlife el-Mütevekkil, Kelâm tartışmalarını yasaklayarak Hadis öğrenimini ve sünnetin ihya edilmesini teşvik etmiş² olmasına karşın Şif-Mu'tezilî bir profil çizen ve Kelâma dair eserleri olan³ Büveyhî veziri Sâhib b. Abbâd'ın (ö. 385/995) desteğiyle Mu'tezilî âlimlerce yapılan Kelâm tartışmaları Me'mun dönemindeki hareketliliğine kavuşmuştur.⁴ Vezir farklı mezheplere mensup ilim adamlarına sayrarda münazaralar yaptırır ve kendisi de bu ilmî tartışmalara katılırdı.⁵ Farklı düşüncelere ön yargının olmadığı tartışma meclisleri düzenlemek Büveyhîler'de gelenek haline gelmiş; bu meclislere Mu'tezilî ilim adamlarının yanında Hadis taraftarlarının katılması bizzat Adududdevle Fenâ Husrev b. Büveyh ed-Deylemî (ö. 383/972) tarafından istenmiştir.⁶

Oldukça geniş bir kitleyi temsil eden Ehl-i Hadis taraftarlarınca bir ilmî disiplin olarak Kelâm, genellikle iyi gözle karşılanmamıştır. Bu Kelâm karşıtlığında Ehl-i Hadis'e zamanla dinin rasyonalize edilmesinden duyulan endişeler sebebiyle mutasavvıfların da katıldığını görmekteyiz. Aklın dindeki yeri İslâm tarihi boyunca din-felsefe, akıl-vahiy sorunu bağlamında sürekli tartışma konusu olmuştur. Makdisi'ye göre Yunanlılar'ın

- 1 George Makdisi, *İslâm'ın Klasik Çağında ve Hıristiyan Batı'da Beşerî Bilimler*, çev. Hasan Tuncay Başoğlu, Birinci Baskı, (İstanbul: Klasik Yayınları, 2009), s.49.
- 2 Mehmet Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eş'arilik - Mâturîdilik İlişkisi*, Birinci Basım, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, Ekim 2013), s. 135.
- 3 İlyas Çelebi, "Sâhib b. Abbâd", (DİA), XXXV, 513-514.
- 4 Kalaycı, *Tarihsel Süreçte*, s. 120.
- 5 Çelebi, "Sâhib b. Abbâd", s. 513.
- 6 Kalaycı, *Tarihsel Süreçte*, s. 140.

eserlerinin tercüme edilmesiyle birlikte İslâm ilim âleminde oluşan kaos sonucu artık çatışma kaçınılmazdı. Ona göre Kelâm ilmi Yunanlılar’dan alınan ilimle özellikle felsefeyle lekelenmişti.⁷

Kelâm ilminin Mu’tezile Kelâmıyla özdeş görülmesi, Kelâmın eğitim kurumlarından dışlanmasının ilk dönemlerde en önemli nedeni olacaktır. Makdisi’ye göre Şafîlik-Mu’tezile karşıtlığı Fıkıh-Kelâm literatüründe cisimleşmiştir.⁸ Ehl-i bid’at olarak kodlanmış olan Mu’tezile Kelâmı, Sünnî Kelâmcılar tarafından eğitim hayatına sokulmadığı gibi bu Kelâm ekolüyle mücadele etmeyi kendi var oluş sebeplerinden biri olarak görmüşlerdir. Sünnî Kelâmcıların bu vaziyet alış tarzı dahi Ehl-i Hadis’i ikna edemeyecek, Kelâmcıların meşrûiyet sorununu çözmek için Sünnîlik ana semsiyesi altına girmeleri, Kelâm ilminin sürekli kuşkuyla karşılanan bir ilmî disiplin olmasını engelleyemeyecektir. Siyasî otoritenin değişmesiyle birlikte Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) kahramanlaşarak ve doğru yolun yegâne temsilcisi olarak kitlenin bayraklaştırdığı birisi haline gelecektir. Gelenekçi Ehl-i Hadis’in “mihne”den zaferle çıkması Mu’tezile’nin şahsında Kelâm aleyhtarı bir anlayışı güçlendirecektir. Mihne zaferinin güçlü etkisi sonucu Ebu’l-Hasen el-Eş’arî (ö. 330/941) Mu’tezile’den kopacaktır. Kelâmın meşrûiyeti konusunda Ahmed b. Hanbel’den önce sembol isim İmam Şafî’dir (ö. 204/820). Makdisi’ye göre Şafî’nin *er-Risale* isimli eseri Ehl-i Hadis adına yazılmış Kelâm karşıtı söylemin ilk metodolojik çabasıdır.⁹ Böylece Fıkıh usulü, gelenekçilerin Kelâm karşıtlığında kullanacakları bir araç olabilirdi ancak.¹⁰ Fakat dönemin eğitim tarihini analiz eden Makdisi, gelenekçiliğin akılcılığa karşı zirve noktasını halife el-Kadir Billah’ın (ö. 381/422-991/1031) *Kadirî Akidesi*’ne bağlamaktadır. Arkasında siyasî bir otorite olan bu risale, Mu’tezile, Şia, Müşebbihe, Kerramiyye, Eş’arîyye’ye karşı kaleme alınmıştır. Makdisi, medreseler başta olmak üzere vakıflara dayalı tüm eğitim müesseselerinin müfredatında Kelâmın yasaklanmasını bu risaleye bağlar. Halife Kadir Billah’ın bu gelenekçi politikası, Sultan Mahmut b. Sebüktekin tarafından coşkuyla uygulanacaktır.¹¹ XI. yüzyılda Halife el-Kadir ile ters yönde bir “mihne” sürecinin başlama-

7 George Makdisi, *İslâm’ın Klasik Çağında Din Hukuk Eğitimi*, çev. Hasan Tuncay Başoğlu, Birinci Basım, (İstanbul: Klasik Yayınları, 2007), s. 276

8 Makdisi, *Beşerî Bilimler*, s. 4.

9 Makdisi, *Beşerî Bilimler*, s. 5.

10 Makdisi, *Din Hukuk Eğitimi*, s. 15.

11 Makdisi, *Beşerî Bilimler*, s. 11.

sına şahit olunacaktır. Kadirî akaidinin dayatılmasıyla Ehl-i Hadis'e destek verilirken; Şii, Sünnî ve Mu'tezile Kelâmı mahkûm edilecek; "mihne"-den sonra Mu'tezile'nin bıraktığı boşluğu doldurmak üzere Fıkıh ve Hadis birleşme yoluna gidecek, gelenekçi İslâm'ın başarısının sembol isimleri İmam Şafiî ve Ahmed b. Hanbel ön plana çıkacaklardır. Allah'ın razı olduğu şeylerden ziyade Allah hakkında araştırma yapmayı amaç edinmiş Kelâm ilminin müfredatta yeri olmadığından Kelâm için meşrûiyet ancak Fıkıh yoluyla elde edilebilecektir.¹²

Müfredatlardan menedilen Kelâm, Usûl-i fıkıh ilmine sızarak kendisine bir alan bulmuş ve gelenekçiler tarafından oldukça önemli sayılan Usûl-i fıkıh yoldan çıkarmıştır. Oysa Şafiî'nin risalesini yazmadaki asıl amacı Kur'an ve Sünnet dışında kalan her türlü dinî bilgi sistemine karşı koymak, Allah hakkında akıl yürüten Kelâma bir cevap vermektir. Ona göre her türlü çözüm Kur'an ve Sünnet'te mevcuttur.¹³

İslâm Tarihinin Klasik Döneminde Kelâm Eleştirileri

Erken dönemlerden itibaren felsefe ve tasavvuf geleneğine bağlı düşünürler Kelâmcıları eleştirmiş olsalar da¹⁴ Selefin yolunu takip ettiklerini söyleyen Ashâbu'l-Hadis'in eleştirileri hem daha acımasız hem de toplum nazarında karşılığı olması bakımından daha etkili ve kalıcı olacaktır. İslâm filozoflarının "yöntem meselesi" olmak üzere bazı konulardaki Kelâm eleştirilerinin temelinde bu her iki disiplin arasındaki temsil rekabetinin payı vardır.¹⁵ Mesela İbn Rüşd'ün (ö. 595/1198) Eş'ârîler'in üzerinden Kelâmcılara yönelttiği eleştiriler, onların ispat-ı vâcib yaparken kullandığı metodların geniş kitle üzerindeki faydasızlığı üzerinde yoğunlaşmaktadır. İbn Rüşd Kelâmcıların en önemli ispat-ı vâcib delili olan hudûs deliline yönelik uzun eleştiriler yapmaktadır.¹⁶ Özerverli, Kelâma içeriden eleştiri yapan kelâmcı olarak Gazzâlî'yi (ö. 505/1111) örnek verirse de¹⁷ Gazzâlî'nin kelâmcılığını kabul etmeyen klasik dönem müellifleri

12 Makdisi, *Din Hukuk Eğitim*, s. 276-282

13 Makdisi, *Beşerî Bilimler*, s. 18.

14 M. Sait Özerverli, *İbn Teymiyye'nin Düşünce Metodolojisi ve Kelâmcılara Eleştirisi*, (İstanbul; İSAM Yayınları, Ocak 2008), s. 47.

15 Özerverli, *İbn Teymiyye'nin Düşünce Metodolojisi*, 48-49

16 İbn Rüşd, *el-Keşf an menahici'l-edille fi Akâidi'l-mille*, tah. Muhammed Abid el-Cabirî, (Beyrut: Merkezu Dirasâti'l-Vahdeti'l-Arabiyye, 1998), s. 103-117

17 Özerverli, *İbn Teymiyye'nin Düşünce Metodolojisi*, s. 49.

de vardır. Mesela Gazzâlî'nin Kelâm karşıtı tutumunu değerlendiren Tâceddin es-Sübki (ö. 771/1370), Gazzâlî'yi Kelâmcı olarak görmeyecektir.¹⁸

Bir diğer Kelâm eleştirmeni olan İbn Teymiyye (ö. 728/1328) Eş'arî ve Bakillânî'den (ö. 403 / 1013) sonra Ehl-i Sünnet kelâmcılarının mantığa yer vererek felsefeye ve Mu'tezile kelâmına yaklaşmış ve hatta bu noktada onları dahi geçmiş olmalarını eleştirmekte; İslâmî ilimler içinde mantığın ve felsefî terminolojinin meşrulaştırılmasında en büyük sorumluluğun Gazzâlî'de olduğunu iddia etmektedir.¹⁹ Kelâm ilmine birçok açıdan ilmî ve fikrî eleştiriler getiren İbn Rüşd, kendisinden sonra özellikle selefi İbn Teymiyye'yi etkilemiştir.²⁰

Özervarlı, Ehl-i sünnet içerisindeki Fıkıh ekollerinin imamlarından sadece Ahmed b. Hanbel'i Ashâbu'l-Hadisle ilişkilendirerek onun Mu'tezile'ye karşı yazdığı *er-Red 'ale'z-Zenâdika ve'l-Cehmiyye* isimli eserinin kendisinden sonra Ashâbu'l-Hadis tarafından yazılan reddiye literatürü için bir model olduğunu söyler.²¹ Ashâbu'l-Hadis nazarında Ahmed b. Hanbel'in konumunu Hz. Ebu Bekir'le mukayese edenler de olacaktır. Buna göre dini korumak adına Hz. Ebu Bekir'in 'ridde' olaylarında yaptığını Ahmed b. Hanbel 'mihne' döneminde yapmıştır.²² Mu'tezile'ye karşı aklî deliller getirmesi açısından eser, Selefin aklın düşmanı olmadığına dair bir kanıt olarak da gösterilecektir.²³ Ahmed b. Hanbel'in yaşadığı dönemde Buharî (ö. 256/870), İbn Kuteybe (ö. 276/889) ve Ebu Saîd ed-Dârimî (ö. 280/893) gibi Hadis âlimleri akâid konularıyla ilgili benzer reddiyeler yazacaklardır.²⁴ İbn Kuteybe eleştirilerini kelâmcılarla birlikte, Ehl-i Rey dediği fıkıhçılara da yöneltmektedir ki onun Ehl-i Rey'den seçtiği sembol isim Ebu Hanife'dir (ö. 150/767). Önemli Mu'tezilî kelâmcıların hayatlarından ve onların şeriata uymayan görüşlerinden kısaca bahseden İbn Kuteybe, Mu'tezile Kelâmcıları arasındaki ihtilaflardan hareketle "akaide müteallik konulardaki ihtilafın Fıkıh konularındaki ihtilaf gibi olmadığı"

18 Makdisi, *Din Hukuk Eğitimi*, s. 73

19 Özervarlı, *İbn Teymiyye'nin Düşünce Metodolojisi*, s. 49-52

20 Özervarlı, *İbn Teymiyye'nin Düşünce Metodolojisi*, s. 49-52

21 Özervarlı, *İbn Teymiyye'nin Düşünce Metodolojisi*, s. 56

22 Ahmed b. Hanbel, *er-Redd 'ale'z-Zenâdika ve'l-Cehmiyye*, İbn Teymiyye'nin Şerhleriyle Birlikte tah. ve nşr. Değşu b. Şebîb b. Fenis el-Acmî, Birinci Baskı, (Giras: Kuveyt 2005), s. 32.

23 Ahmed b. Hanbel, *er-Redd 'ale'z-Zenâdika*, s. 125-126

24 Özervarlı, *İbn Teymiyye'nin Düşünce Metodolojisi*, s. 57

sonucuna vararak Kelâmcılara gayet sert eleştiriler yapacak; Kelâmcılar hakkında nihaî düşüncesini Ebû Yusuf'tan (ö. 182/798) "kim dini Kelâm ilmi ile talep ederse zındıklaşır."²⁵ alıntısı üzerinden verecektir. Ahmed b. Hanbel'in Kur'an ayetleri için yaptığı çalışmaya benzer bir çalışma İbn Kuteybe tarafından yapılacak; müellif, Havâric, Mürctie, Kaderiyye, Mu'tezile, Rafiziyye fırkalarına eleştiriler yöneltecektir.²⁶ Dolayısıyla Ashâbu'l-Hadîs'in reddiyeleri kışkırtıcı ve dışlayıcı olmaları açısından İslâm filozoflarının yaptığı Kelâm eleştirilerinden mahiyet itibariyle de farklıdır. Bu eleştiri literatürü Kelâmın öğrenilmesine karşı gösterilen topyekûn bir tepkiyi de ifade etmesi açısından dikkate değerdir.

Ashâbu'l-Hadîs çizgisinin Ahmed b. Hanbel'den sonra IV. asırdaki temsilcileri Ebu Bekir el-Hallal (ö. 311/923), Ebû Muhammed Hasan b. Ali el-Berbehârî (ö. 329/941), İbn Batta el-Ukberî'dir (ö. 387/997). İ'tikadî konularda selef metodunun yerleşmesinde önemli katkıları olmuş el-Berbehârî, Şia ve Mu'tezile başta olmak üzere Kelâm metodunu içeren hiçbir Kelâm ekolünü kabul etmemiş, İbn Batta da yine bir ilmi disiplin olarak Kelâmın meşrûiyetini sorgulamıştır.²⁷ Dolayısıyla ilk dönemlerden itibaren Mu'tezile başta olmak üzere sadece Ehl-i bid'at olarak tanımlanan Kelâm ekolleri değil, Kelâm metodunu kullanması itibariyle Ehl-i Sünnet Kelâmı da hedefe konulacaktır.

Aynı dönemde İnan ve Horasan bölgesinde de Kelâmcılara ve Kelâm metoduna muhalif olan Ashâbu'l-Hadîs âlimleri arasında Ebû Süleyman el-Hattâbî (ö. 388/998), Ebû Abdullah İbn Mende (ö. 395/1005) ve Hâce Abdullah el-Herevî (ö. 481/1089) gibi âlimleri görmekteyiz ki bunların içerisinde Kelâmcılara karşı en sert muhalefet *Zemmü'l-Kelâm* adlı eserin sahibi Hanbelî mutasavvif el-Herevî'den gelecektir.²⁸ Hicri V. ve VII. asırlarda Hanbelî âlimler arasında Kelâm metodunu kısmen benimseyerek te'vil uygulayan bir akımın da varlığına şahit olmaktayız. Kâdı Ebû Ya'la El-Ferrâ (Bağdat, ö. 458/1066), Ebü'l-Vefâ İbn Akîl (Bağdat, ö. 513/1119) ve Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî (Bağdat, ö. 597/1201) bu akımın en önemli isimlerindendir. Bu âlimler de Hanbelîler tarafından "selefi yoldan ayrırı-

25 İbn Kuteybe, *Te'vilü muhtelifi'l-hadis*, (Mısır: Mektebetü'l-Külliyâti'l-Beşeriyye, 1386/1966), s. 61.

26 İbn Kuteybe, *Te'vilü muhtelifi'l-hadis*, s. 55. vd

27 Özervarlı, *İbn Teymiyye'nin Düşünce Metodolojisi*, s. 58.

28 Özervarlı, *İbn Teymiyye'nin Düşünce Metodolojisi*, s. 59.

lıp yanlış görüşlere kayanlar” olarak itham edileceklerdir. Ebu Ya’la ahvâl teorisini benimseyip i’tikadî konularda akıl yürütme metodunu uyguladığı için İbn Teymiyye tarafından kelâmcılar arasında sayılacaktır.²⁹ Dımaşk Ashâbu’l-Hadis çevresi, dönemin Bağdat çevresinin aksine Kelâma karşı daha sert bir tutum takınacaktır. Anlaşıldığı kadarıyla bu çevrenin en etkili ve sembol ismi olan Muvaffakuddin İbn Kudâme el-Makdisî (ö. 620/1223) Ashâbü’l-Hadis hareketinin kök salmasına ve İbn Teymiyye’nin yetişmesine zemin hazırlamıştır.³⁰

Ashâbü’l-Hadis ekolü VII. (XIII) yüzyılın ikinci yarısında İbn Teymiyye ve İbn Kayyim el-Cevziyye (ö. 751/1350) elinde yeni bir sürece girmiş, bu i’tikadî ekol, Kelâm, Felsefe, Tasavvuf gibi İslâm düşünce geleneklerine alternatif bir noktaya taşınmaya çalışılmış, İbn Teymiyye Kelâma karşı sistemli eleştiriler yapmıştır.³¹

Şafiî fakih ve tarihçi Ebu Şame (ö. 665/1267) ve Sem’ani gibi gelenekçi bilginler Kelâmın Usûl-i fıkha sızmasına tepki göstereceklerdir. Akılcılığın siyasî açıdan yıkıma uğratılması sonucu medrese müfredatından dışlanan bu ilimlerin müfredatta girmesi müfredatta kabul gören ilimler vasıtasıyla olduğundan, Kelâm açısından Mantık, Cedel ve birçok ortak konusu bakımından en uygun ilim, Usûl-i fıkıh olacaktır.³² Gelenekçi Ehl-i Hadis’in temel anlayışı, bütün meseleler için Kur’an ve Sünnet’in yeterli olacağından Kelâm ve sair aklî ilimlerin dini anlamada bir katkısının olmayacağı yönündedir. Bu ilimler ancak İslâm’a sızmaya çalışan sapkın bid’atler olabilir.

Ahlâkî açıdan da Kelâm ilminin varlığı tartışma konusuydu. Allah’ın sıfatlarına hiçbir amel taalluk etmediği gibi akıl yürütmeye dayalı bir ilim de akidenin zorunlu bir parçası görülmeyecektir. Makdisi Kelâma karşı gelenekçi tepkinin öncüsü olarak, İmam Şafiî’yi gösterir. Kelâm karşıtlığı noktasında Şafiî’nin tavrı kendisinden beş asır sonra gelen İbn Teymiyye’den farklı değildir.³³ Şafiî, risalesini Mu’tezile Kelâmının eleştirisi ve reddi için kaleme almış; Mu’tezile’nin felsefî teolojisine karşı kendi hu-

29 Özervarlı, *İbn Teymiyye’nin Düşünce Metodolojisi*, s. 59-60.

30 Özervarlı, *İbn Teymiyye’nin Düşünce Metodolojisi*, s. 60.

31 Özervarlı, *İbn Teymiyye’nin Düşünce Metodolojisi*, s. 65.

32 Makdisi, *Din Hukuk Eğitimi*, s.119-120.

33 Makdisi, *Din Hukuk Eğitimi*, s.144.

kukî teolojisini kurmuştu.³⁴ Fikhî bir teolojiye dönüşen³⁵ Şafîî'nin *er-Risale'si*, gelenekçiliğin akılcılara karşı bir manifestosu; fikhî teolojinin felsefî teolojiye bir cevabıdır. Mu'tezile, meydan okuyan Yunan düşüncesine nasıl bir tepki verdiyse Mu'tezile akılcılığı karşısında Ehl-i Hadis de Mu'tezile'ye benzer bir tepki verecektir.³⁶ Mu'tezile'nin bıraktığı boşluğu doldurmak için Eş'arîliğin yapmış olduğu hamlelerin, Ehl-i Hadis tarafından sürekli akamete uğratılmasının tabii bir sonucu olarak Bağdat'ta Hanbelî medreseler yeşermeye başlayacak,³⁷ Abbâsi halifesi Mütevekkil dönemiyle birlikte Kelâm karşıtlığı yeni siyasi anlayışın teolojisi olarak yaygınlık kazanacaktır.

Önemli Hanbelî fakih ve muhaddislerinden olan Herevî'nin geç dönem diyebileceğimiz medreselerin yeni inşa edildiği dönemdeki meşhur *Zemmu'l-Kelâm* adlı eseri en sert Kelâm eleştirilerini ihtivâ etmektedir. Aradan asırlar geçmesine, Mu'tezile'nin yerine Eş'arî ve Matürîdî gibi Sünnî Kelâm ekollerinin kurulmuş olmasına rağmen Herevî belki de İslâm tarihinde en önemli Kelâm karşıtı eserlerden olan bu eserini yazacaktır ki bu süreç daha sonra İbn Teymiyye gibi önemli bir Selef âlimi tarafından daha sistemli olarak yürütülecektir. Münazaralarla bir âlimin şöhret kazandığı dönemlerin bir yansıması olarak Herevî'nin profili oluşturulurken, onun münazara meclisinde rakiplerine üstün gelmesi ilmî yetkinliğinin en önemli kanıtı olarak gösterilmektedir. Buna göre Herevî, Alparslan (1064-1072) ve Nizâmülmülk'ün (ö. 485/1092) de bulunduğu bir mecliste Hanefî ve Şafîî fakihlere galip gelecektir. İmam Ebu'l-Hasen el-Eş'arî'ye lanet edecek kadar sıkı bir Kelâm karşıtı olan Herevî'nin³⁸ bu eserinde temelde tartıştığı mesele akıl-vahiy ilişkisidir.³⁹

İbn Kudame kendisi gibi Hanbelî olan İbn Akîl'in kelâmcılığını eleştirmek amacıyla *Tahrîmu'n-nazar fi kütübi ehli'l-Kelâm*'i yazacaktır.⁴⁰ Hanbelîler vahdet-i vücûd nazariyeleri gibi bid'at olarak gördükleri noktalarda

34 Makdîsi, *Din Hukuk Eğitimi*, s.145.

35 Makdîsi, *Din Hukuk Eğitimi*, s. 373.

36 Makdîsi, *Din Hukuk Eğitimi*, s. 340.

37 Makdîsi, *Din Hukuk Eğitimi*, s. 247.

38 Abdullah b. Muhammed Ali el-Ensârî el-Herevî, *Zemmu'l-Kelâm*, tah. Semih Dağım, (Beyrut: Dârü'l-Fikri'l-Lübnânî, 1994), s. 5.

39 El-Herevî, *Zemmu'l-Kelâm*, s. 9-12.

40 Makdîsi, *Din Hukuk Eğitimi*, s.167.

Sûfleri eleştirirse de Kelâma düşmanlık noktasında bu yeni düşmanlarıyla ittifak edecekler. İbn Akîl, İbnü'l-Cevzî (ö. 656/1258) ve İbn Teymiyye gibi önemli Hanbelî müellifler bid'at olarak gördükleri bazı tasavvufî eylemleri eleştirirler de kendileri de birer Sûffî idiler.⁴¹ Bir Hanbelî olan İbn Kudame, *Tahrîmu'n-nazar*'la Kelâm eleştirisi yaparken, *Kitabu't-tevva-bin*'le Sûflere olan sempatisini göstermekteydi. *Zemmü'l-Kelâm*'ın müellifi el-Herevî de bir Hanbelî Sûffîdir. Kelâm karşıtlığı Sûflerle Hanbelîler'i birleştiren bir zemindir artık. İbn Teymiyye İbâhî olmayan, Sünnîliğin sınırları içerisindeki bir tasavvuf anlayışını savunmuştur. Kelâmın bir bilgi kaynağı olarak görmediği ilhamî bilgi, onun tarafından vahyî bilgiyle ters düşmediği sürece kabul görmüştür. Ona göre tüm kaynaklarda delil bulunmadığında bir hükmü diğerine tercih için ilhama başvurulabilir. İlham ne mutlak olarak reddedilmeli ne de bir hüküm kaynağı olarak kabul edilmelidir.⁴²

Tabakât yazarlarının kelâmcılar hakkındaki verdiği bilgiler de kelâmcılar aleyhine yoğun bir propaganda etkisi yaratacak güçtedir. Buna göre en karizmatik Eş'arî kelâmcıları Bakıllânî, Cüveynî (ö. 478/1085), Şehristanî (ö. 548/1153), Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1209) ölüm döşeklerinde pişmanlık içerisinde Kelâmdan tevbe etmişlerdir.⁴³ Bu büyük düşünürlerin ölüm döşeginde selefin gelenekçi akidesine dönerek tevbe etmiş olmaları,⁴⁴ hayatlarının sonuna doğru Selef akâidine döndüklerini itiraf ettikleri tarzındaki rivayetler, Kelâma kendi içinden gelen en büyük tepkidir. Hanbelî fakih mütekellim İbn Akîl mektep çocuklarının dinine döndüğünü söyleyecektir.⁴⁵ Bu haliyle Kelâm ilmi hakikat araştırmacısı için bir hayal kırıklığı ve olsa olsa sadece gençlik dönemlerinde ilgilenilecek bir ilim gibi görülecek, Kelâmın aleyhine işleyen bu psikolojik zemin daha sonraları Gazzâlî tarafından zirveye taşınacaktır.⁴⁶

Mu'tezilî bir aileden gelen İbn Akîl, gençliğinde iki Mu'tezilî hoca-

41 Makdisi, *Din Hukuk Eğitimi*, s. 172.

42 Makdisi, *Din Hukuk Eğitimi*, s. 179-197.

43 Makdisi, *Din Hukuk Eğitimi*, s. 72.

44 Makdisi, *Din Hukuk Eğitimi*, s. 77; Makdisi, *Beşerî Bilimler*, s. 81.

45 Makdisi, *Beşerî Bilimler*, s. 81.

46 Gazzâlî'nin eserlerinden hareketle onun Kelâm ilmine yaklaşımını ortaya koyan bir çalışma için bkz: Osman Demir, "el-Menhul'den İlcam'a Gazzâlî'ye Göre Kelâm ilmi ve Kelâmcılar", *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, sy. 31. (2011/2), s.1, 33.

dan dersler almış olduğu için⁴⁷ beş yıl gizlenmek zorunda kalacak, ancak Mu'tezilîliği terk etmiş olduğuna dair imzaladığı bir belgeden sonra serbest bırakılacaktır.⁴⁸ Kelâm ilmini tenkit bağlamında İbn Kudame'nin yaptığı alıntılar arasında kelâmcıların ulemadan sayılmaması, onların dövülerek halk arasında dolaştırılması gibi hükümler de vardır. İbn Kudame, yaptığı tenkidin Mu'tezile Kelâmıyla sınırlı olmadığını, Eş'arîler dâhil bütün mütekellimûna yönelik olduğunu belirtmek gereği duyacaktır. Ona göre kelâmcıların hepsi ehl-i hevâ ve'l- bid'attir.⁴⁹

Selefin Kelâm karşıtlığı her ne kadar kabul edilmiş olsa da bunu gerek İbn Asâkir ve gerekse Sübkî iki yolla aşmaya çalışacaktır: Selefin men ettiği Kelâm, Ehl-i bid'atin Kelâmıdır. Kelâm hem tehlikeli hem de gerekli bir ilim olduğundan Kelâmı sadece bu ilimde mütehassıs olanlar kullanmalıdır. Bütün bunlara rağmen Eş'arîler Ehl-i Hadis'i ikna edememişler, akılcı olarak meşrûyetini kazanmada Eş'arîlik, gittikçe daha başarısız olmuştur.⁵⁰

İslâm Tarihinde Yapılan İlim Tasniflerinde Kelâm İlminin Meşrûyetinin Sorgulanması

İslâm ilim tasnif literatürünün temelinde genelde din-felsefe özelde ise akıl-vahiy ilişkisi sorunu bulunduğundan bu eserler, meselenin çözümünü hedeflemektedir. İlim tasnifleriyle ilgili ilk eserler, tercüme hareketlerinden sonra başlamıştır. Felsefenin meşrûyeti dinî ilimlerle kurulan ilişkilere bağlıydı. Bu bağlamda ilk ilimler tasnifi Cabir b. Hayyan'a (ö. 200/815) aittir. Onun taksimatında ilimler dinî ve aklî olmak üzere iki temel ayrıma tâbi tutulur. Fârâbî'nin (ö.339/950) ilimleri teorik ve pratik kısımlarına ayırdığı tasnifinde Kelâm ilmi Fıkıh ilmiyle birlikte pratik ilimlerden sayılacaktır. Fârâbî, Kelâmı savunduğu dini inançları üstün göstermek için yalan, aldatma, kandırma dâhil her türlü aracı kullanma-

47 Makdisi, *Beşerî Bilimler*, s. 215.

48 Makdisi, *Din Hukuk Eğitim*, s.373 İbn Kudame'nin İbn Akîl'in görüşlerini eleştirmek üzere kaleme aldığı *er-Reddû 'ala İbn Akîl*'inde İbn Akîl'in tevbe etmesine rağmen Hanbelî ulemanın onun hakkındaki tekfir, öldürülmesinin gerekliliği, kanının helal olduğu tarzındaki fetvalarında -her ne kadar bu fetvaların onun tevbe etmesinden önce verilen hükümler olduğu görüşünde olsa da- onlarla hemfikirdir. İbn Akîl, Mu'tezilî ve zındık olmakla itham edilmektedir. İbn Kudame, *er-Reddû 'ala İbn Akîl*, tah. Ahmed Ferid el-Mezîdî, (Beyrut: Dârü'l-Kitabî'l-İlmiyye, 2004), s. 17-18.)

49 İbn Kudame, *er-Reddû 'ala İbn Akîl*, s. 27.

50 Makdisi, *Din Hukuk Eğitim*, s.74-76.

yı meşru gördükleri şeklinde eleştirecektir ki⁵¹onunla başlayan felsefî Kelâm eleştirisi İbn Rüşd'le zirveye ulaşacaktır.⁵²

İlimler tasnifi müellifleri arasında Kelâma dair eleştirileri en etkili olan Gazzâlî'dir ve onun bu ilim tasnifi felsefesi özellikle Birgivî (ö. 981/1573) ve Saçaklızâde (ö. 1145/1732) gibi Osmanlı dönemi müelliflerini de derinden etkileyecektir. Gazzâlî'nin metafizik bilgiyi tasavvufun tekeline bırakması Kelâma vurduğu öldürücü bir darbedir. Onun nazarında felsefe de Kelâm da hakikatı keşfedecek güçte değildir.⁵³ Onun *el-Mustasfa*'sında Kelâm ilmine dinî ilimler arasında küllî ilim payesi vermesi,⁵⁴ *İhya*'da Kelâmı ahlâkî kritiğe tâbi tutmasına engel değildir. İlimlerde şer'î ve şer'î olmayan şekilde yapılan köklü tasnif, Gazzâlî sonrası dönemde etkili olmuş, ilimler "mahmud" "mezmum" ve "mubah" gibi farklı değer hükümleri altında tasnif edilmeye tâbi tutulmuştur. Akgündüz'e göre Gazzâlî'yle başlayan bu anlayışın bir sonucu olarak medresede akfî ilimlerde bir daralma meydana gelmiştir.⁵⁵ Gazzâlî'nin Kelâm karşıtı olarak ustalıkla hazırladığı psikolojik zemin daha sonraları Saçaklızâde gibi Osmanlı müelliflerinin hareket noktası olacaktır. Gazzâlî'nin Kelâm karşıtlığının temelinde 'mihne' sürecinin tekrarlanması endişesi vardır. Kelâm ilmindeki cedelin Müslümanlar arasındaki ihtilafları körükleyerek parçalanmalara

51 Fârâbî, *İlimlerin Sayımı*, çev. Ahmet Arslan, (Ankara: Vadi Yayınları, 1999), s. 99.

52 A. Hadi Adanalı, Kelam: "İslam Toplumunun Rasyonelleşme Süreci", *İslamiyat*, 9 (2006), sy. 1,2,3,4, s. 170. İbn Rüşd'ün Kelâm ilmine yönelik eleştirilerini ele alan bir çalışma için bkz: Ahmet Erkol, *İbn Rüşd'ün Kelam Eleştirisi*, (Ankara: Fecr Yayınları, 207).

53 Ömer Türker, "İslâm Düşüncesinde İlimler Tasnifi", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Dergisi* 3. Dizi, sy. 22, 2011, s. 551.

54 Gazzâlî, *el-Mustasfa min İlmi'l-Usûl*, (Beyrut 1325). I, 4-8. Gazzâlî *İhya*'da Kelâm ilmini farz-ı kifaye olmakla birlikte Fıkıhla beraber Kelâmı dünya ilimlerinden sayar. Gazzâlî, *İhyâ ulûmi'd-din. İhyâ'ü ulûmi'd-dîn* (Ebü'l-Fazl Ziyâüddin Abdürrahîm b. Hüseyin el-İrâkî'nin *el-İmlâ' an işkâlâti'l-İhyâ'* ile birlikte); 4. Baskı, (Beyrut: Dâru'l-Hayr, 1997), I, 33-35. Gazzâlî Kelâm ilminin farz-ı kifâye bir ilim olduğu tezini *el-İktisad*'da da sürdürür. Gazzâlî, *el-İktisad fi'l-itikad*, (notlandırarak hazırlayanlar: İbrahim Ağâh Çubukçu-Hüseyin Atay), (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1962), s.14-15. Kelâm ilmiyle hakikate ulaşamayacağını kısa otobiyografik eserinde dile getiren Gazzâlî, Kelâm ilminin kendi arayışlarına cevap vermekten yoksun olduğunu söylemektedir. Bu durumda Kelâm ilmi Gazzâlî'nin bunalımına çare olmamıştır. Gazzâlî, *el-Munkız mine'd-dalâl*, hazırlayan ve şerh eden: Abdulhalim Mahmud; Türkçe'ye tercüme eden: Salih uçan, (İstanbul: Kayıhan Yayınları1997) s. 114-115.

55 Akgündüz, Hasan, *Klasik Dönem Osmanlı Medrese Sistemi*, (İstanbul: Ulusal Yayınları, 1997), s. 394.

götürecek bir potansiyelinin olması Gazzâlî'yi endişeye sevk etmektedir. Gazzâlî Kelâmı bir savunma aracı görse de insanı marifete ulaştıracak bir ilim olarak görmez.⁵⁶

Kelâm ilminin meşrûiyeti yönündeki tartışmalar Osmanlı klasik döneminde de devam edecektir. Erken dönem Osmanlı müelliflerinden Şeyhoğlu Sadreddin Mustafa'nın (740/1340-811/1409?) *Kenzü'l-Kübera* adlı eserinde müellif, Kelâm ilminin din adını kullanarak insanları sapıklığa sürüklemekte olduğunu iddia etmektedir.⁵⁷ Kelâm ilminin meşrûiyetini savunmakta olan Taşköprîzâde (968/ 1566)⁵⁸ bile bu ilmin herkes tarafından okunmasını zararlı bulacak⁵⁹, Kelâmı da Ehl-i Sünnet Kelâmıyla sınırlandıracaktır.⁶⁰

Osmanlı dönemi kelâmcı ve mutasavvıfı olan Saçaklızâde'nin⁶¹ hefindinde *Şerhü'l-Makasid* ve *Şerhu'l-Mevâkif* hariç Osmanlı medreselerinde okutulan müteahhirûn dönemi Kelâm eserleri ve müellifleri vardır.⁶² Müellif, Osmanlı medreselerinde de bir ders kitabı olarak okutulan Celâled-din ed-Devvânî'nin (ö. 908/1502) *İsbat-ı Vacib* adlı eseriyle meşgûliyeti kesin olarak haram saymakta,⁶³ *Tecrîdü'l-Kelâm*'ın müellifi Nasîruddîn et-Tûsî'yi (ö. 672/1274) de Şîî kimliği üzerinden eleştirmektedir.⁶⁴ Müellifin hedefindeki bir diğer önemli isim ise eserleri Osmanlı medresele-

56 Makdisi, *Din Hukuk Eğitim*, s. 135-138

57 Şeyhoğlu Sadreddin Mustafa, *Kenzu'l-Küberâ ve Mehekkü'l-Ulema*, haz. Kemal Yavuz, (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi, 1991), s. 122-150.

58 Mecdi Mehmed Efendi, *Hedaikü's-Şakaik*, haz. Abdulkadir Özcan, (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1989), s. 5.

59 Taşköprîzâde, *Mevzuâtü'l-Ulûm*, çev. Taşköprîzâde Mehmed Kemaleddin, (İstanbul: İkdâm Matbaası, 1313), c. I-II, s. 25.

60 Taşköprîzâde, *Mevzuâtü'l-Ulûm*, s. 57-59.

61 Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, haz. Mustafa Tatcı-Cemâl Kurnaz, c. I-II-III, (Ankara: Bizim Büro Basımevi, 2000), I, 325-326; Fındıklılı İsmet Efendi, *Tekmile-tü's-Şakaik fi Hakk-ı Ehli'l-Hakaik*, neşre haz. Abdulkadir Özcan, (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1989), s. 50.

62 Saçaklızâde, *Tertibü'l-Ulûm*, Süleymâniye Kütüp. Bağdatlı Vehbi Efendi, Nu. 745. vr. 5a; Saçaklızâde, *Tertibü'l-Ulûm*, çev. Zekeriya Pak, M. Akif Özdoğan, (Ukde Yayınları, Aralık-2009), s. 124-156.

63 Saçaklızâde, *Tertibü'l-Ulûm*, Süleymâniye Kütüp, vr. 30; Saçaklızâde, *Tertibü'l-Ulûm*, tah. Muhammed İsmail es-Seyyid, s. 150.

64 Saçaklızâde, *Tertibü'l-Ulûm*, tah. Muhammed İsmail es-Seyyid, s. 147-148.

rinde okutulmakta olan Kâdı Beyzâvî'dir (ö. 685/1286). “*el-Makâsîd*” ve “*el-Mevâkıf*” gibi müteahhirûn dönemi Kelâm kitaplarının öncülüğünü yapan Osmanlı medrese müfredatının en önemli Kelâm ders kitaplarından *Tavâli*'ye yazdığı şerhte dahi talebenin felsefeyle meşgul olmasını engellemek amacını güden Müellif, *Beyzâvî tefsirini* eleştirdiği risalesinde de yer yer bu eleştirileri, Beyzâvî'nin *Tavâli*'si üzerinden yapacaktır.⁶⁵ Müellif, Neseffî'nin (ö. 537/1142) *Akâid*'i ve Adûduddin el-Îcî'nin (ö. 756/1355) *el-Akâidü'l-Adûdiyye*'sinin şerhleriyle ilgilenen talebeyi düşeceği mânevî tehlikelere karşı uyarmakla,⁶⁶ Kelâm konusunda medreselerin ders kitapları olan Teftâzânî'nin (ö. 792/1390) *Şerhü'l-Akâid*'i ile Celâleddin ed-Devvânî'nin *Monla Celal*'i ve bu eserler üzerine yazılmış birçok Kelâm eserini de mahkûm edecektir. Müellif, Sultan Bayezîd'ın hocası Selahuddin'in *Hâşiyetü Şerhi'l-Akâid*'inden nakille Kelâm ilminin detaylarıyla meşgul olmanın kalbi karartacağı ve bu yüzden Kelâm talebesinin çoğunun namazı terk edip büyük günah işledikleri, kendilerini ilgilendirmeyen şeylerle hayatlarını tükettiklerini söyleyecektir.⁶⁷

İslâm Eğitim Müesseselerinde Kelâm Öğretimi

İslâm toplumlarında eğitim önce mescitlerde, sonraları yatılı kalacak öğrenciler için yapılan mescid-hanlarda ve sistemin zirvesi olarak medreselerde verilecektir. Eğitim işlerinin mekân olarak cami ve medreselerde verilmesi bile Kelâm dâhil, ulûm-ı dâhilenin müfredatta olmasına psikolojik bir engel teşkil edecektir. Zira bu dinî mekânlarda şer'i olarak kodlanmış olan ilimler ancak tahsil edilebilirdi. Temeli XI. ve XII. yüzyılların Bağdat'ında atılan medrese müessesesinin kuruluş amacını, Makdisî'nin Fıkıh ilminin öğrenilmesine indirgemesi ve Arap ülkelerindeki medreselerden hareketle bu medreselerin müfredatını bütün İslâm ülkelerine teşmil etmesi,⁶⁸ Eyyübî-Memlûklü dönemleri açısından doğru olmakla birlikte Osmanlı ve Hindistan medreselerindeki müfredatlar açısından doğru olmadığı⁶⁹ tarzındaki eleştirilerde haklılık payı olsa da tarihî süreç içerisinde İslâm ülkelerindeki medreselerde zaman ve coğraf-

65 Celil Kiraz, “Saçaklızâde Mehmed Efendi'nin Beyzâvî'ye Yönelik Eleştirileri”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Der. c. 15, sy. 1, 2006, s. 319-367.*

66 Saçaklızâde, *Tertibü'l-Ulûm*, tah. Muhammed İsmail es-Seyyid, s. 149

67 Saçaklızâde, *Tertibü'l-Ulûm*, s. 215.

68 Makdisi, *Din Hukuk Eğitim*, s. 5.

69 Makdisi, *Din Hukuk Eğitim*, s. 6.

yaya bağı farklılıkların olmasının yanında medrese mantığının ciddi bir değişime uğramaması açısından isabetli olmayacaktır. Buna göre medrese şer'î ilimlerin öğretildiği yerdir. Hayır amaçlı kurulan vakıfların maddi desteğiyle varlığını sürdüren medresede şer'î ilimler açısından sorunlu ilimlerin okutulması tepkiyle karşılanacak, buralarda dinî ilimlerin okutulması üzerinde ısrarla durulacaktır. İslâm ilimler tarihi literatürü açısından Kelâm, dinî ilimler kategorisinde zikredilse de medrese müfredatı açısından diğer dinî ilimler gibi görülmeyecektir. Bu açıdan baktığımızda Makdisi'ye göre Kelâm sisteminin meşrûiyeti ve devamlılığı Kelâm ekolünün bir Fıkıh sistemi tarafından benimsenmiş olmasına bağlı olduğu gibi⁷⁰ gelenekçiliğin kalesi olan Fıkıh mezheplerinin sayılarının az tutulması düşmana karşı mukavemet etme amacına mâtuftur.⁷¹ Makdisi Fıkıh ekollerinin teşkilatlanma sebebini de ısrarla Mu'tezile karşıtlığına bağlar; gelenekçiler mihnedenden zaferle çıktıktan on beş yıl sonra Fıkıh ekolleri arasında teşkilatlanma hızlanır.⁷²

Vakıfların kontrolünün fukahanın tekelinde olması da Kelâmın müfredata girmesini zorlaştıran en önemli sebeplerden biridir. XI. yüzyıl İslâm eğitim müesseselerinde en itibarlı konum fakihe ait olduğu gibi bu müesseselerde mütekellim için ayrılmış bir kadro da yoktur.⁷³ Medreselerde Kur'an, Hadis, Nahiv gibi ilimler sadece yardımcı ilimler olarak okutulacaktır. Müderris, medresedeki tek kürsünün hocası olan fakihdir. Medresede talebe dahi mütefakkih (fıkıh talebesi) olarak isimlendirilecektir.⁷⁴ Makdisi, icazet belgelerinin Fıkıh ilmine münhasır olduğu tarzındaki⁷⁵ iddiasını farklı makalelerinde ısrarla tekrarlayacaktır.⁷⁶ Bu tez, bahsettiği dönemin medrese felsefesi açısından söz konusu olsa da bu anlayış zamanla değişime uğrayacaktır. Osmanlı döneminde aklı ilimlerde her dersin ayrı bir icazeti olabileceği gibi içerisinde Kelâm kitaplarının da olduğu, medresede okunan kitapların zikredildiği birçok dersten de icazet verilirdi.

70 Makdisi, *Din Hukuk Eğitimi*, s. 10.

71 Makdisi, *Din Hukuk Eğitimi*, s. 16.

72 Makdisi, *Din Hukuk Eğitimi*, s. 309.

73 Makdisi, *Din Hukuk Eğitimi*, s. 43.

74 Makdisi, *Din Hukuk Eğitimi*, s. 212-218.

75 Makdisi, *Din Hukuk Eğitimi*, s. 339.

76 Makdisi, *Din Hukuk Eğitimi*, s. 362.

Mu'tezile'nin meşrûiyetini kaybetmiş olduğu bu teo-politik koşullarda Eş'arîliğin Nizamiyye medreselerine girmesi, Nizâmülmülk'ün özel gayretleriyle olacaktır. Aslında akılcı Eş'arîlik tüm sünnî Fıkıh ekollerindeki gelenekçi güçlere karşı savaş vermekte,⁷⁷ Selefî Kelâma itirazları kelâmcıların akâid konularında görüş bildirmelerinden kaynaklanmaktaydı.⁷⁸

Makdisi, Fıkıh ekollerinin oluşmasını dâhi "mihne" sonrası dönemde gelenekçilerin Kelâma karşı kazandıkları zaferin tabii bir sonucu olarak görecektir. Onların mesajı, Hz. Peygamberin getirdiği İslâmın ilahî bir hukuk sistemi olduğu tezinden hareketle İslâm teolojisinin felsefi değil, hukukî olduğu yönündedir.⁷⁹ Mihnedenden sonra gelenekçiler öğretim yetkisini tamamen ellerine aldıklarından İslâm, insan merkezli akılcı bir sistem değil, vahiy merkezli bir hukuk sistemi olarak devam edeceği kesin olarak yerleşmiş oldu. Felsefe ve Kelâm kitapları kesin olarak müfredat dışı tutulsa da imha edilmemesinin sebebi fıkıhçıların akla karşı bir savaş açmamış olmalarıdır.⁸⁰ Bu durumun doğal bir neticesi olarak Kelâm ve Felsefe öğrenmek isteyenlerin kendilerini yetiştirmeleri için kaynak kitapları her zaman bulunmaktaydı. Mesela Gazzâlî ve İbn Teymiyye kendilerini bu konularda yetiştirmişlerdir.⁸¹ Fahreddin er-Râzî Fıkıh ilmini medresede, felsefî ilimleri kendi kendine öğrenmiştir.⁸² Tıp, Felsefe ve Kelâm gibi müesseseleşmiş eğitimin müfredatında olmayan dersler için özel mahfiller, akademiler bulunmaktadır. Bu özel meclislerde ilgili ilmin meseleleri mütehassıs âlimler tarafından tartışılırdı ki⁸³ bu meclisler anlaşıldığı üzere umuma kapalıydı. Bunlardan Bağdat'ta Yuhanna b. Mâseveyh'in (ö. 243/857) mahfili meşhurdu. Bu mahfilde tabip, filozof ve kelâmcılar oturum düzenleyebilmekteydi. Özel evler de yabancı ilimlerin tedrisi için kullanıldığından bu amaçla akademiye çevrilen evler de vardı. Bu dersler açık alanlarda dahi verilebilmekteydi. Mihne sonrası süreçte Felsefe ve Kelâm kitapları müfredat içerisinde olmamakla birlikte

77 Makdisi, *Din Hukuk Eğitimi*, s. 44-45.

78 Makdisi, *Din Hukuk Eğitimi*, s. 40.

79 Makdisi, *Din Hukuk Eğitimi*, s. 299.

80 Makdisi, *Beşerî Bilimler*, s. 182.

81 Makdisi, *Beşerî Bilimler*, s. 81.

82 Makdisi, *Beşerî Bilimler*, s. 270.

83 Makdisi, *Beşerî Bilimler*, s. 72.

dâru'l-hikme, dâru'l-ilm gibi bağımsız kütüphanelerde bulunmaktaydı. Daha sonraları medrese kütüphaneleri, bağımsız kütüphanelerin yerini alınca söz konusu kitaplar özel okuma ve tartışmalara arz edilmeye başlanmıştır.⁸⁴

Fukaha, Ehl-i Hadis'le Kelâm arasında bir orta yol vaz etmekteydi. Böylece ne Felsefe kabul ediliyor ne de Ehl-i Hadis gibi Hadis ve ayetlere yaklaşıyordu. Fıkıh, vahyin önceliğini akılla yumuşatmaktaydı. Fıkıh, hayattan mahrum gelenekçiliği de İslâm'a yabancı gördüğü felsefi teolojiyi de dışlamış, ileri bir gelenekçiliği, ılımlı bir akılcılığı vaz etmişti. Fıkıh, Kelâmî hareketin dizginlerini koparmış akılcılığından da Hadis hareketinin verimsiz fideizminden de sakınarak kendi dengesini aramıştır. Yüzlerce Fıkıh mezhebinin Bağdat'ta dörde kadar inmesini Makdisi, bölücü akılcılığa karşı gelenekçilerin birleşik bir cephe oluşturma amaçlarına bağlar.⁸⁵

Kelâm İlminin Nizâmiye Medreselerine Giriş Süreci

Selçuklu sultanı Alparslan'ın veziri Nizâmülmülk'ün çabalarıyla Eş'arî-Şafîî hizmetine sunulmak üzere Nizâmiye medreseleri sistemli bir şekilde kurulmaya başlanmıştı. Nizâmülmülk'ün Sünnîlik eksenli siyasi arayışı Eş'arîler'e meşrûiyet kazandırmıştı. Artık Sünnîlik Eş'arîlik üzerinden propaganda edilecekti. Fatimiler'in ortadan kaldırılması ve bu bölgedeki Şîîliğin izlerinin tamamen silinmesi de bu medreselerin kurulmasının siyasî hedeflerindendi. Böylece Nizâmülmülk siyasî ve ilmî yönden en büyük düşman olarak görülen Bâtınîler'e darbe vuracaktır ki⁸⁶ bu siyaset anlayışı, Şam ve Mısır bölgesinde kurulan Zengiler, Eyyûbiler ve Memlûklüler için de temel hareket noktasını oluşturacaktır.⁸⁷Bu medreselerin en meşhuru olan Bağdat Nizâmiye medresesi 457/1065'te kurulup 459/1067'de açılmıştır. Goldziher'e göre Nizâmiye'de Şafîî müderrislerin

84 Makdisi, *Beşerî Bilimler*, s. 72-79

85 Makdisi, *Din Hukuk Eğitim*, s. 309-310.

86 Jawad Sıddıqı, *Nizâmiye Medreseleri Ve Eğitim Felsefesi Açısından Değerlendirilmesi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012), s. 61.

87 Kalaycı, *Tarihsel Süreçte*, s. 167-168. Vezir Kunderî'nin Tuğrul Bey'den aldığı "bid'atleri lanetleme" iznine dayanarak minberlerden Eş'arîliği lanetletmesi ve onları ders, vaaz ve hitabet kürsülerinde konuşmaktan men etmesi, Nizâmülmülk'ün Nizâmiye Medreselerini kurmasının gerekçelerinden sayılacaktır. bkz. Sıddıqı, *Nizâmiye Medreseleri*, s. 34.

istihdamıyla Eş'arîlik yükselmiştir. Selçuklu veziri Nizâmülmülk, Nişabur ve Bağdat Nizâmiyelerini Eş'arîliğin öğretimi için kurmuştu.⁸⁸ Nizâmiye medreseleri sonrası medrese geleneğinde Eş'arî Kelâm kitaplarının müfredatta ısrarla okutulması da bu tezi doğrulamaktadır. Eş'arîliğin resmî bir desteğe kavuşmasıyla Sünnîliğin temsil payesi de Eş'arîliğe verilecek ve böylece bid'at olarak görülen Mu'tezile bu medreselere hiçbir şekilde giremeyecektir.

Nizâmiye medreseleriyle eşzamanlı olan Ebu Hanife türbe medresesi (459/1067), Selçuklu Sultanı Alparslan'ın maliye vekili olan Ebû Sa'd el-Müstevfî tarafından kurulmuştur.⁸⁹ Bağdat'ta Nizâmiye medreselerini takliden Abbasî halifesi Mustansır billah'ın kurduğu Mustansırıyye Medresesi de dört Sünnî mezhebe tahsis edilmiştir.⁹⁰ Eğitim meselesi bir haminin olmasına bağlı olduğundan hamisi olmayan fikhî ve kelâmî mezheplerin yaşama şansları da yoktur. Mescid-college, medrese, sûfi rıbatları, kütüphaneler zengin hamileri sayesinde ayakta kalmışlardır.⁹¹

Medrese personelinin Şafîî olması şartları titizlikle korunacaktır. Mesela döneminin en büyük filoloğu kabul edilen Abdullâh el-Ukberî (ö. 616/1219), Hanbelîlik'ten Şafîîliğe geçmesi halinde kendisine Nizâmiye medresesinde nahiv kürsüsünün verileceği şeklindeki bir teklifi reddedecek, onun reddettiği bu teklifi Vecihuddin el-Vâsıtî kabul ederek mezhebini değiştirecektir.⁹² Şafîî Fıkıh eğitiminin esas alındığı Nizâmiye medreselerinde zamanla kelâm dâhil vakfiyede belirtilmeyen farklı ilimlerin okutulduğuna dair iddialar varsa da⁹³ bu tarz iddialar medreselerde müderrislik yapanların kelamla ilgili eserlerinden hareketle kelâmın da medrese müfredatında olabileceğine dair tahminlerden öteye geçmez.

88 Makdisi, *Din Hukuk Eğitimi*, s. 205.

89 Makdisi, *Din Hukuk Eğitimi*, s. 220.

90 Sıddıqı, *Nizâmiye Medreseleri*, s. 78.

91 Makdisi, *Din Hukuk Eğitimi*, s. 229, Tam metni elimizde olmayan vakfiyesini Nizâmülmülk'ün hazırladığı Nizâmiye Medreselerinin vakıf senesinde mülklerin Şafîîler için olduğu, kütüphanecisi de olmak üzere bütün öğretim kadrosunun gerek Fıkıh ve gerekse Fıkıh usûlü açısından Şafîî olması istenmektedir. Gazzâlî'nin Bağdat Nizâmiye medresesine atanması onun Eş'arî kimliğinden değil Şafîî kimliğinden dolayı olmasını vakfiyenin şartları da teyid etmektedir. Gazzâlî'nin Eş'arî olduğu iddiası Makdisi'ye göre İbn Asâkîr'in *Tebyin*'inde başlayan bir propaganda sonucudur. Makdisi, *Din Hukuk Eğitimi*, s. 135-138.

92 Makdisi, *Beşerî Bilimler*, s. 69.

93 Sıddıqı, *Nizâmiye Medreseleri*, s. 85-86.

Nizâmiye medreselerinde Eş'ârîlik propagandası, esas bu medreselerde istihdam edilen meşhur vâizler marifetiyle yapılacaktır; Mihne sonrası dönemde gelenekçilerin akılcılara karşı kullandığı vaaz propagandaları, Nizâmiye medresesinde kurulan akademik kürsüyle akılcılar tarafından bu defa onun mucidi olan gelenekçilere karşı kullanılacaktır. Vaaz, akılcı hareket tarafından ilk defa XI. yüzyılın ikinci yarısında hizmete sunulmuştur. Eş'ârî öğretilerin işlendiği, çok büyük kalabalıkların toplandığı bu vaazlarda, Hanbelîler bid'at öğretilere sahip olmakla itham ediliyor ve bu vaazlar, Bağdat'ta akılcıların gelenekçilere karşı propaganda aracına dönüşüyordu. İbn Akîl'in kayıp günlüğünden İbnü'l-Cevzî'nin naklettiği bir olay, konuyu çok daha iyi anlamamızı sağlayacaktır. Buna göre Nizâmülmülk, Eş'ârî öğretileri vaz eden Kuşeyrî'nin oğlu Ebu Nasr Kuşeyri'yi (ö. 514/1120) Bağdat'a gönderdiğinde Hanbelîler onu alaya alarak yuhalamışlar; bu durum karşısında susmak zorunda kalan Kuşeyrî'nin imdadına Nizâmülmülk yetişerek oldukça kurnaz bir adam olan Bekrî'yi vaaz alanına göndermiş; Bekrî, insanları Hanbelîler'e karşı kıskırtmak amacıyla Hanbelîler'in Allah'ın erkeklik uzvuna sahip olduğunu söylediklerinden bahsetmiştir.⁹⁴

Nizâmülmülk, müfredatta olmayan Eş'ârî Kelâmını, Eş'ârî âlimlerini akademik vâiz olarak istihdam ederek medresenin arka kapısından içeri sokmaya çalışacak, fakat Hanbelîler ve Ehl-i Hadisin sözlü saldırıları Nizâmülmülk'e bu vâizleri geri çekecek boyutta büyük bir ayaklanmaya dönüşecektir.⁹⁵Daha sonraki dönemlerde vaazlarıyla kalıcı ve etkili olanların kelâmcılar değil, Ashâbu'l-Hadîs ve Hanbelîler olduğu görülecektir. Hanbelî vâizlerin ağır bastığı XII. asırda dönemin sembolleşmiş ismi İbnü'l-Cevzî'dir. Henüz küçük bir çocukken elli bin kişilik bir topluluğa hitap eden, akademik vaazda çağının imamı sayılan İbnü'l-Cevzî'nin dinleyici kitlesinin on binden az olmadığı söylenecektir.⁹⁶ Hodgson'a göre Hanbelî ulemanın itirazlarına rağmen Eş'ârî ve Mâtürîdî Kelâmı, Şafilik ve Hanefilik'le bağlantılı olarak medreselerdeki eğitimin içine girmiş, Sünnî Kelâm entelektüel hayatın bir parçası olarak zamanla felsefî ve tasavvufî unsurlarda Sünnî ulemanın kitaplarında bir araya gelmeye başlamıştır.⁹⁷

94 Makdîsi, *Beşerî Bilimler*, s. 219-221.

95 Makdîsi, *Din Hukuk Eğitimi*, s. 247.

96 Makdîsi, *Beşerî Bilimler*, s. 219-221.

97 Marshall G. S. Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, çev. Metin Karabaşoğlu, (İstanbul: İz Yayınları, 1995), II, s. 50.

Nizamülmülk'ün sistemli medreseler kurarak halkı kontrol altına almak, âlimlerin nüfuzundan faydalanmak ve belirli bir mezhebi kalıcı hale getirmek gibi çok yönlü amaçları olmalıydı. Nizâmülmülk'ün medreseler ağı kurması, onun siyasî icraatlarının güçlü bir aracıydı. Nizâmiye medreseleri dışlayıcılığı, mahalli topluluğa yabancılığı, halifenin etkisinden uzak oluşu, Eş'arîliğe hizmet etmesi, içerisinde Farisî unsurlar barındırması gibi sebeplerle Hanbelîler ve Ehl-i Hadis tarafından muhalefetle karşılaşacaktır.⁹⁸

Dinî eğitim müesseseleri olan medreseler her açıdan bağımsız hareket edebilen kurumlardı. Medrese bağlı olduğu vakfın insiyatifine bırakılmış ve hayır amaçlı kurumlar olduğundan vâkıf, medreseyi kurup şartlarını belirler ve hocasını da kendisi seçebilirdi.⁹⁹ Dışlayıcı yönü olan medrese tamamen vâkıfın tasarrufundaydı. Medreselerde kimin ders vereceği, kimlerin ders alabileceği onun kontrolündedir. Vâkıfı sınırlayan tek unsur şeriata muhalif bir şartın vakıf şartları içerisine konulmamasıdır. "Vakfın şartlarının İslâm inanç esaslarına aykırı olmaması" ilkesi ulûm-ı dâhile denilen yabancı ilimlerin durumunu tartışılır kılmaktaydı. Mesele, şer'î olmayan ilimlerin bu vakıflar marifetiyle eğitime sokulmamasıdır. "Osmanlı döneminde medreseler hiyerarşik durumlarına göre yöneticilerin kurduğu vakıflar yoluyla olacaktır ki bu da medreselerin zamanla devlet kontrolüne girmesi anlamına gelmekteydi. Vâkıfların kurduğu medreseler içerisinde Kelâm ilminin müfredata alınması ancak Fatih Sultan Mehmed'in Sahn-ı Seman medreseleri için çıkarılan kâunnâmede kesinleşecektir.

Vakıf müessesesi gelenekçi fakihlerce genelde yabancı ilimlerin özelde ise Kelâmın medrese müfredatına konulmaması için bir silah olarak kullanılmıştır. Nizâmülmülk'ün Nizâmiye medreselerini kendisi için kurduğu Ebû İshak eş-Şirâzî (ö. 476/1083) Usûl-i fıkhıta dahi Eş'arî karşıtı Şafiî fakihidir. Nizâmiye şartnamesindeki bu medreselerde Usûl-i fikhın okutulması şartıyla birlikte Kelâmın medreseye girmesine kapı aralanmış olacaktır.¹⁰⁰

Vakfın himayesinde faaliyet gösteren medreselerde hangi ilimlerin

98 Makdisi, *Din Hukuk Eğitim*, s.256-259. Nizâmiyenin kuruluş sebepleri için bkz. Sıddıqı, *Nizâmiye Medreseleri*, s. 128vd.

99 Makdisi, *Din Hukuk Eğitim*, s. 282.

100 Makdisi, *Din Hukuk Eğitim*, s. 109.

uygun olup hangilerinin olmadığına da nihaî kararını fakihler vereceğine göre Kelâm ve Felsefe ders ve kitaplarının hükmünü de onlar tayin edeceklerdir. Felsefî eserlerin müfredat dışı kalmak şartıyla varlığına kayıtsız kalınmasıyla sanki bu eserler korunmuş olacaktır. Söz konusu eserlerin mutlaka faydalı olduklarının farkında olan fakihler, bu eserleri vakıf içerisinde koruma altına almışlardır.¹⁰¹ Dinî ilimlerde ders veren âlimler, felsefî ilimlerde ihtiyatlı davranarak bu ilmin taliplerine ders vermeyerek onları kendi başlarına çalışmalarını için kaynaklara yönlendirirlerdi. Mesele Seyfeddin el-Âmidî'ye (ö. 631/1233) bir öğrenciyi felsefe dersleri vermesini isteyen biri, Âmidî'den öğrenciyi sadece kitaplara yönlendirmekle yetinmemesini? talep edecektir.¹⁰²

Kelâm İliminin Medrese Müfredatlarına Girme Süreci: Osmanlı Medreseleri

Nizâmiye Medreseleri sonrası Anadolu Selçukluları, İlhanlılar ve beylikler döneminde de genel eğilim, medreselerde felsefenin okutulmaması yönündedir. Meselâ Umur Bey (ö. 748/1348)'in Bergama'da kurduğu medrese vakfiyesinde felsefî ilimlerin kesinlikle okutulmaması, II. Murad'ın Edirne'deki 1435 tarihinde yaptırdığı Dârülhadis'in vakfiyesinde felsefî ilimlerin okutulmaması vakfiye şartlarındandır. İlhanlı hanlarından Abaka Han (ö. 684/1285) ve Gazan Han'a (ö. 704/1304) vezirlik ve hekimlik etmiş olan Reşidüddin el-Hemedânî'nin (ö. 718/1318) Tebriz yakınlarındaki külliyesinin vakfiyesinde vakfiye şartlarından olarak Fıkıh talebelerinin felsefeyle uğraşmamaları ve şâyet daha önce felsefe ile meşgul olmuşlarsa medreseye kabul edilmemeleri şart koşulmuş ve felsefe okuyan talebenin karakterinin bozulduğuna dikkat çekilmiştir. Urfa'da Sâkıp Efendi'nin kurduğu Sâkıbiye Medresesi'nin 25 Zilkade 1286/26 Şubat 1870 tarihli vakfiyesine göre medrese müderrisi camide her gün tefsir ve Hadis dersleri okutacaktır.¹⁰³ 1123/1711 yılında İstanbul Üsküdar'da yapılmış olan Ahmediye Medresesi'nin kitabesinde de Kelâm dersinden bahsedilmeyecektir: "Okunsun ilm-i din Fıkıh ve Ferâiz, ehâdis-i Nebî, tefsîr-i Kur'an."¹⁰⁴

101 Makdisi, *Beşerî Bilimler*, s. 80-81.

102 Makdisi, *Beşerî Bilimler*, s. 270.

103 Murat Akgündüz, "Osmanlı Dönemi Urfa Medreseleri ve Tedrisat Hayatı", *İslâm, Sanat, Tarih, Edebiyat ve Mûsikî Dergisi*, (İSTEM), Yıl: 6, sy. 11, (2008) s. 118.

104 İbrahim Hakkı Konyalı, *Âbideleri ve Kitabeleriyle Üsküdar Tarihi*, (İstanbul: Türkiye

Osmanlı medreselerinin kuruluş ve gelişmesi Anadolu Selçuklu ve İlhanlı idaresi altındaki kurulan medrese geleneğinin bir devamı olmakta, bu gelenek de Nizâmiye Medreselerine dayanmaktadır. Osmanlı medreselerinin ilk müderrisleri de bu geleneklere bağlı ilmî muhitlerde yetişen ilim adamlarıdır. Selçuklular Dönemi Anadolu coğrafyasındaki yirmi tane medrese vakfiyesinde, Hadis, Tefsir, Kıraat, Fıkıh ilimlerinin okutulması şeklinde şartlar mevcutken, Kelâm dâhil diğer aklî ilimlerin okutulmasının şart koşulmaması¹⁰⁵ dikkate şayandır.

İhtilafı olmakla birlikte genel kanaate göre, Osmanlılar'da kurulan ilk medrese İznik Orhaniyesi'dir.¹⁰⁶ 731/1330 tarihinde Gâzî Orhan Bey tarafından beyliğin merkezi olan İznik'te yapılmış medresenin ilk müderrisi olarak Türk âlimlerinden Şerefüddin Davûd-i Kayserî (ö. 751/1350) tayin edilmiştir.¹⁰⁷ Eğitimi Mısır'da yapan Davûd-i Kayserî, Muhyiddin İbnü'l-Arabî (ö. 636/1239)'nin üvey oğlu Sadreddîn-i Konevî (ö. 672/1274)'nin halifelerinden *Fûsus-ul Hikem* şârihi Kemalüddin Abdürrezzak-i Kâşânî (ö. 736/1335)'nin halifelerindendir.¹⁰⁸

Dâvud-i Kayserî'nin yazdığı eserlerden yola çıkarak Kelâm dâhil aklî ve naklî ilimlerin bu medresede okutulmuş olacağına dair tahminler varsa da¹⁰⁹ Nizâmiye medreselerindeki Gazzâlî örneğinde gördüğümüz üzere bir âlimin Kelâma olan ilgisi onun medresede Kelâm dersi verdiğini her zaman göstermez. Dâvud-i Kayserî'den sonra Taceddin-i Kürdî, Molla Fenârî'nin (ö. 834/1431) hocası olan Alâeddin Ali Esved'in (ö. 800/1397)¹¹⁰ müderrislik yaptığı bu medresede Osmanlı medrese ve ilim dünyasını şekillendirecek Molla Fenârî'yi müderris olarak görmekteyiz.¹¹¹ Molla

---

Yeşilay Cemiyeti Yayınları, 1997), II, 287.

105 İbrahim Ateş, "Vakıflarda Eğitim Hizmetleri ve Vakıf Öğrenci Yurtları", *Vakıflar Dergisi*, 1982/14, 29-43.

106 Taşköprizâde, *eş-Şakâiku'n-Nu'mâniyye fî Ulemâi'd-Devleti'l-Osmâniyye*, nşr. Ahmed Suphi Furat, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1985), s. 6.

107 Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ*, çev. Ruşen Sezer, 14. Baskı. (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2009) s. 175.

108 Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, s. 1.

109 Sema Özdemir, "Osmanlı Düşünce Tarihinin Teşekkülünde Dâvud Kayserinin Rolü", *Uluslararası Katılımlı Osmanlı Bilim Ve Düşünce Tarihi Sempozyumu (8-10 Mayıs 2014)*, Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, s. 495-496.

110 Mecdi, *Hedaikü's-Şakaik*, s. 47.

111 Cahid Baltacı, *XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri*, (İstanbul: İFAV Yayınları,

Fenârî'nin İcî'nin *el-Mevâkîf* ve *Cevahiru'l-Kelâm* isimli eserleri üzerine ta'likat ve şerh yazması kişisel olarak Kelâm ile olan ilgisini gösterse de bu medresede Kelâmdan *Mevâkîf* ve *Şerhu'l-Mevâkîf*'i okutmuş olduğunu göstermez.

Kelâm açısından müteahhirûn döneminin en olgun eseri sayılan *Şerhu'l-Mevâkîf*, daha yazıldığı dönemde Osmanlı âlimlerinin gündemine girmiştir. Seyyid Şerîf Cürçânî'ye (ö. 816/1413) talebelik yapmış olan Kadızâde-i Rûmî (ö. 815/1412) daha sonraları Seyyid Şerîf Cürçânî'nin *Şerhu'l-Mevâkîf*'ini birçok noktada eleştirmiştir.¹¹² Bütün bunlar dönem itibarıyla medreselerde Kelâma dair eserlerin okutulduğunu söylememiz için yeterli değildir. Bu kişisel ilgiler İslâm eğitim tarihinin her döneminde görülen bir olgudur.

Bu medresede müderrislik yapan Fâtih Sultan Mehmed devri âlimlerinden Molla Hayâlî'nin (ö. 885/1480) *Şerhü'l-Akâid Hâşiyesi* Osmanlı medreselerinin en itibar gören eserlerinden olarak medreselerde *Şerhü'l-Akâid*'le birlikte sürekli okutulmuştur. Bilge, bu kitaplara Kadı Beyzâvî'nin *Tavaliu'l-Envar* eseriyle Nasiruddin Tûsî'nin *Tecrîdu'l-Kelâm*'ını da ilave eder.¹¹³ Fakat yazar kaynak belirtmediğinden genel medrese müfredatını dikkate almış olmalıdır. Biz bu eserlere *Şerhu'l-Mevâkîf*'tan daha önce yazılmış olmakla birlikte süreç içerisinde *Şerhu'l-Mevâkîf*'in gölgesinde kalarak ondan bir alt düzey Kelâm kitabı olarak kabul edilen Teftazânî'nin *Şerhu'l-Makasid*'ini de ilave edebiliriz. Fatih'ten önce medreselerde Kelâm öğretiminin nasıl olduğu tahminden öteye gitmese de medresede oluşmuş bir geleneğin Fatih tarafından kânun haline getirilerek sürekliliğin sağlanmak istenmiş olması da muhtemeldir.

Medrese müfredatında Kelâm ilminin kesin bir şekilde yer alması olgusu Osmanlı medreseleri ile sınırlı değildir. Osmanlı medreselerindeki Kelâm dersi müfredatının Hindistan'daki medreselerde dâhi uygulandığını, tarihî süreç içerisinde oluşan medrese geleneğine paralel olarak ortak Kelâm kitaplarının bu medreselerin de müfredatına girdiğini görmekteyiz. 1693 tarihinde Molla Kutbüddin'in kurmuş olduğu Dârü'l-Ulûm-i Firengî Mahal'in (Medrese-i Nizâmiyye) Kutbüddin'in oğlu Molla Nizameddin Shâlî tarafından hazırlanan ve "Ders-i Nizâmî" diye

---

2005), c. II, s. 585.

112 Taşköprizâde, *eş-Şakâiku'n-Nu'mâniyye*, s. 14-16.

113 Mustafa Bilge, *İlk Osmanlı Medreseleri*, (İstanbul: İÜEF Yayınları, 1984), s. 54.

bilinen müfredatında, Teftâzânî'nin *Şerhu'l-Akâid*'i, Celâleddin ed-Devvânî'nin *Şerhu'l-Akâid-i Adudiyyesi* (*Molla Celâl*), *Şerhu'l-Mevâkif* ve Mîr Muhammed Zâhid el-Herevî (ö. 1101/1690)'nin *Şerhu'l-Mevâkif* üzerine yazdığı hâşiyesi – *Hâşiye 'ala Şerhi'l-Mevâkif –Mîr Zâhid-* eserleri üç asır boyunca okunmuş ve bu medrese programı başka medreseler tarafından da benimsenmiştir.¹¹⁴ Bu ders müfredatında Mîr Muhammed Zâhid el-Herevî'nin *Şerhu'l-Mevâkif* üzerine yazdığı hâşiyesi hariç tutulursa diğer Kelâm kitapları Osmanlı medreselerinin de asırlarca değişmez ders kitapları olacaktır.

Fatih'le beraber medreselerin hiyerarşik düzenine göre müfredat belirlenerek okutulacak Kelâm metinlerinin sistemli bir hale getirilmesi ve Kelâm kitaplarının medrese müfredatına bir kânunnâme ile girmesi ilk defa gerçekleşecektir. İstanbul'un fethi sonrasında birçok medrese yapılmışsa da Fatih tarafından yaptırılan Sahn-ı Seman medreseleri medrese tarihi açısından bir zirvedir. Fatih döneminde düzenlenen medreselerin hiyerarşik sistemine göre Sahn Medreselerine gelebilmek için sırasıyla Yirmili, Otuzlu, Kırklı, Hariç Ellili, Dâhil Ellili ve son olarak da Sahn Medreselerine hazırlık medreseleri olan Tetimme Medreselerinden geçmek gerekmektedir.

Fâtih döneminde hazırlanan 'Kanunname-i talebe-i ulûm' adlı tâlimatnamede bazı kitapların okutulması istenmekle beraber, istediği kitapları okutabileceğini belirten bir ibare ile müderrislere özgürlük alanı da bırakılmıştır. Bazı araştırmacılar bu kânunnâmenin Fatih döneminde çıkarılmadığını iddia etse de¹¹⁵ genel kabul aksi yöndedir. Fâtih'in bu medresenin programını Molla Hüsrev (ö. 885/1480), Ali Kuşçu (ö. 879/1474) ve Mahmut Paşa'ya yaptırdığı bilgisi de tartışmalıdır. Bu kanunnâmeye göre medresede Kelâmdan *Şerh-i Tavâlî*, *Hâşiye-i Tecrîd*, Tetimme Medreselerinde Beyzâvî'nin *Tavâliu'l-envar* adlı Kelâm kitabının şerhi olan Abdurrahman b. Ahmed el-İsfehânî (ö. 749/1349)'nin *İsfehânî* ve *Şerhü't-Tavâlî* adıyla bilinen *Metâliu'l-enzar* adlı eseri okutulacaktır.¹¹⁶

Hazerfan Hüseyin Efendi (1600-1676) de "Kavanîn-i talebe-i ilm"i-

114 Abdülhamit Birışık, "Medrese", (DİA), XXVIII, 334.

115 Ekmeleddin İhsanoğlu, "Endülüs Menşe'li Bazı Bilim Adamlarının Osmanlı Bilimine Katkıları", *Osmanlılar ve Bilim*, 3. Baskı, (İstanbul: Etkileşim Yayınları 2007) s. 56-57.

116 M. Şerafeddin Yaltkaya, "Tanzimattan Evvel ve Sonra Medreseler", *Tanzimat*, (İstanbul: MEB Yayınları, 1940), c. I, s. 250.

ne göre alt düzey medrese olan Hâşiye-i Tecrîd medreselerinde Kelâmdan *Hâşiye-i Tecrîd*, *Şerh-i Tavâli*; Sahn medreselerine hazırlık medreseleri olan Tetimme medreselerinde *İsfehânî* okutulması istenecektir.¹¹⁷

Gelibolulu Mustafa Âli'nin (ö. 1008/1600) Yıldırım Bayezid Han'dan itibaren uygulanmakla birlikte bir kanuna bağlanmasının Fatih döneminde olduğunu iddia ettiği "Der Beyan-ı Nehc-i Ulema ve Bünyan-ı Tarîk-i Ashâb-ı Dirâset ve Kazâ" isimli kânuna göre Kelâmdan Yirmi-beş akçeli Hâşiye-i Tecrîd medreselerinde, *Hâşiye-i Tecrîd*; Kırklı, Hariç Ellili gibi eski padişah oğulları ve kızları ile büyük beylerin yaptırdıkları medreselerde *Şerhu'l-Mevâkîf* okutulacaktır.¹¹⁸ Sahn Medreselerinde *Şerhu'l-Mevâkîf* okutulmasa da bu medreselerde müderris olacaklardan *el-Mevâkîf* isimli Kelâm kitabına vâkif olmaları istenecektir. Sahn müderrislerinden biri boşaldığında onun yerine alınacak müderrislerin girdiği sınavda *Mevâkîf*'tan sorular sorulacaktır.¹¹⁹ Fatih döneminde sabitleşen müfredat, daha sonraki dönemlerde de korunmaya çalışılacak, Kânûnî döneminde çıkarılan bir kânunnâmede talebenin medrese geleneğinde okutulmakta olan kitapları okuması emredilecektir.¹²⁰

1741 tarihinde Fransız hükümetinin İstanbul'daki elçiliğinin isteği üzerine rapor halinde yazılıp Osmanlı medrese müfredatını en kapsamlı ele alan *Kevakib-i Seb'a* adlı bir el yazmasında¹²¹ da medreselerin hiyerarşik yapılarına göre değişik düzeylerde Kelâm kitaplarının okutulmakta olduğu görülür. Buna göre talebe, Kelâm ilminde İktisad'ın -orta düzey- aşağı seviyesinde *Ömer Nesefî Risalesi*'ni, Teftazânî'nin *Şerhu'l-Akâid*'ini İktisad'ın yukarı seviyesine yakın *Hayalî* hâşiyesi ile birlikte; sonrasında Celâleddin ed-Devvanî'nin *İsbat-ı Vâcib*'ini ve *Akâid-i Celâli*'yi ta'likleriyle birlikte okur. Bundan sonra öğrenci İktisad'ın yukarı rütbesinde olan Adûdüddin el-Îcî'nin *el-Mevâkîf*ını ya da İstiksa-ileri düzey- seviyesin-

117 Hezerfan Hüseyin Efendi, *Telhisu'l-Beyan fî Kavânîn-i Âl-i Osman*, haz. Sevim İlgürel, (Ankara: TTK Yayınları, 1998), s. 204.

118 Mustafa Ali, *Künhü'l-Ahbar*, haz. Hüdayi Şentürk, (Ankara: TTK Yayınları, 2003) c. II, s. 72.

119 Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, İkinci Baskı, (Ankara: TTK Yayınları, 1984), s. 64.

120 Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, IV/ I, (İstanbul: Fey Vakfı Yayınları, 1992), 667-668.

121 M. Sait Yazıcıoğlu, "XV. ve XVI. yüzyıllardaki Kelâm Eğitiminin Tenkidi", *İslâm Düşüncesinin Tarihsel Gelişimi*, (Ankara: Akçağ Yayınları, 2001), s.143.

de Seyyid Şerif Cürcânî'nin *Şerhu'l-Mevâkif*'ını okur. Bazı öğrenciler *Şerhu'l-Mevâkif*'tan aşağı düzeyde sayılan *Şerhu'l-Makâsîd*'ı okur. Risalenin yazarı *Şerhu'l-Makâsîd* ve *Şerhu'l-Mevâkif*'in alet ilimleri olan hikmet, hey'et, hendese ve hesap ilimlerinin hepsini içerdiğine dikkatimizi çekmektedir¹²² ki böylece Kelâmın kuşatıcı bir ilim olarak kabul edildiğini ve diğer aklî ilimlerin dahi bu ilmin şemsiyesi altında okutulduğunu anlamaktayız. Elbette aklî ilimlere ilgi ve istidadı olanlar Osmanlı ilmî muhitinde özel ders olarak bu ilimlerden icazet alabileceklerdir.

Osmanlı medreselerindeki eğitim programlarına ilişkin XVII. yüzyıl sonrasında yazılmış “Tertibu'l-ulûm” tarzı eserlerde de talebeye okuması için Kelâm kitapları tavsiye edilmekte Kelâmın dinî bir ilim olarak tartışması yapılmamaktadır. Yalnız bu eserlerin tavsiye olmaktan ziyade dönemin medrese müfredatını aktarmakta olduğu bazı araştırmacılar tarafından dile getirilmektedir.¹²³ İshak b. Hasan et-Tokadî (ö. 1100/1688) *Manzume-i Tertibü'l-Ulûm* adlı eserinde *Tavâli' Fıkh-ı Ekber, Makâsîd* ve *Şerhu'l-Mevâkif*¹²⁴ Erzurumlu İbrahim Hakkı (ö. 1186/1772) nın *Tertibu'l-Ulûm*'una göre talebeye *Emâlî, Fıkh-ı Ekber'i, Teftâzânî'nin Şerhu'l-Akâid*'i onun şerhi olan *Hayâlî'yi* ve Devvânî'nin *İsbât-ı Vacib*'ini tavsiye etmektedir.¹²⁵ Nebi Efendizâde Ali b. Abdullah el-Uşşakî'nin (ö. 1200/ 1786) Türkçe nazım şeklindeki eserinde müellif medrese öğrencisine Kelâmdan şu eserleri tavsiye etmektedir¹²⁶: *Molla Celâl*¹²⁷, *Halhâlî*¹²⁸,

122 Cevad İzgi, “Osmanlı Medreselerinde İlim, c. I-II, (İstanbul: İz Yayınları, 1997), I, 72-73.

123 Ömer Özyılmaz, *Osmanlı Medreselerinin Eğitim Programları*, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002), s. 43-44.

124 İshak b. Hasan et-Tokadî. *Nazmu'l-Ulûm*. Süleymâniye Kütüphanesi, İbnü Mırza, Nu: 40., vr. 5a.

125 İbrahim Hakkı, *Tertibu'l-Ulûm*, Süleymâniye Ktp. Es'ad Efendi, Nu: 1438/12, yap. vr. 151a.

126 Nebi Efendi-Zade, “*Kasîde fi'l Kütübi'l Meşhûre fi'l Ulûm*” Köprülü Kütüphanesi, III. Kısım, Nu: 720/29, yap. 171b-173a.

127 Adudüddin el-İcî'nin (ö. 756) “*Metn-i Akâid*” adlı eserine Celâluddîn Muhammed b. Es'ad es- Sıddîki ed-Devvânî'nin (ö. 908/1502) şerhi olan *Şerhü'l- Akâidi'l- Adüdiyye*, *Molla Celâl* veya sadece *Celâl* diye bilinmektedir. bkz. Kâtip Çelebi, *Keşfüz-Zünûn*, haz. Şerafettin Yaltkaya, Kilisli Rifat Bilge, (Maarif Matbaası, 1941). II, 1144.

128 Celâluddîn' ed-Devvânî'nin *Şerhü'l- Akâidi'l- Adüdiyye* 'sine Hüseyin el Halhâlî'nin (ö. 1030/1620) hâşiyedir. bkz. Kâtip Çelebi, KZ, II, 1144.

*Hayâlî*¹²⁹, *Bahr-ı Efkâr*¹³⁰, *Siyalkûtî*¹³¹, *Abdürrahim*¹³², *İsbât-ı Vâcib Şerhi*.¹³³ Onbirli hece vezniyle nazım şeklinde yazılmış *Manzûme Fî Tertîbi'l-Kütüb Fî'l-Ulûm* adlı sahibi meçhul risale de¹³⁴ Teftâzânî'nin *Şerhu'l-Akâid*'i, İsfehânî'nin Kadı Beydavi'nin *Tavaliu'l-envâr*'ı üzerine yazdığı *İsfehânî* olarak tanınan *Metâliü'l-enzâr*'ı, İcî'nin *el-Mevâkıf*'ı ve Seyyid Şerif Cürcânî'nin bu eser üzerine yazmış olduğu *Şerhu'l-Mevâkıf*'ı tavsiye edilmektedir.¹³⁵

Kelâm ilminin müfredatta olduğunun en önemli tanıkları şüphesiz medrese talebeleri olduğundan onların medresedeki eğitim hayatlarından bahseden otobiyografileri, biyografileri ve icâzetnâmeleri de en önemli kaynaklardır. İlk otobiyografi, Taşköprîzâde'ye (ö. 968/1561) aittir. Taşköprîzâde, Kırklı medreselerden olan Amasya'da Hüsniyye Medresesi'nde *Şerhü'l-Akâid*'i, Molla Hayâlî'nin bu esere yazmış olduğu hâşiyeleri, İsfehânî'nin *Şerhu't-Tavâli*'ini, Seyyid Şerîf Cürcânî'nin bu esere yaptığı hâşiyeleri okumuştur.¹³⁶ Dayısı Abdülaziz b. Seyyid Yusuf b. Hüseyin el-Hüseyinî'den (ö. 931/1525) Seyyid Şerîf Cürcânî'nin *Hâşiye 'alâ Şerhi't-Tecrîd*'inin, Molla Muhyiddin Seyyidî Muhammed el-Kocavî (ö. 931/1525)'den de Seyyid Şerîf Cürcânî'nin *Şerhü'l-Mevâkıf*'ının bir kısmını okumuştur.¹³⁷ Taşköprîzâde müderrislik yaptığı dönemlerde *Hâşiye 'alâ Şerhi't-Tecrîd*, ve *Şerhü'l-Mevâkıf* adlı eserleri okutmuştur.¹³⁸ XVIII. yüzyı-

129 Molla Hayâlî diye tanınan Ahmed b. Musa'nın (ö. 862/1458) Teftâzânî'nin *Şerhü'l-Akâid*'i'ne yazdığı hâşiyesidir.

130 Hayâlî'nin hâşiyesinin hâşiyesi olan eser, Mısır medreselerinde müderrislik yapan Hasan b. Hüseyin b. Muhammed tarafından İyas Paşa (ö. 1015/1606-7) için kaleme alınmıştır. Kâtip Çelebi, *KZ*, II, 1147.

131 *Siyalkûtî* olarak bilinen eser, Molla Abdulhâkim b. Şemsuddin el-Hindî el-Siyalkûtî'nin (ö. 1067/1656) *Şerhü'l-Akâid*'e yazdığı hâşiyedir. bkz. Kâtip Çelebi, *KZ*, II, 1148.

132 Şeyhzâde Abdurrahim Efendi (951/1544)'nin *Nazmu'l-Ferâid* ve *Cemiu'l-Fevâid* adlı eseridir.

133 Celâluddîn ed-Devvânî'nin "*Risale fî İsbât-ı Vacib*" adlı Kelâm eseri üzerine bir şerh olmakla birlikte burada hangi şerhin kastedildiği belirgin değildir.

134 Şükran Fazlıoğlu, "*Manzûme Fî Tertîb El-Kutub Fî El-Ulûm* ve Osmanlı Medreselerindeki Ders Kitapları", *Değerler Eğitim Dergisi*, c. I, sy. I, Ocak 2003, s. 98.

135 Şükran Fazlıoğlu, *Manzûme Fî Tertîb El-Kutub Fî El-Ulûm*, s. 100.

136 Taşköprîzâde, *eş-Şakâiku'n-Nu'mâniyye*, s. 554.

137 Taşköprîzâde, *eş-Şakâiku'n-Nu'mâniyye*, s. 555.

138 Taşköprîzâde, *eş-Şakâiku'n-Nu'mâniyye*, s. 553-560.

lin başlarında yaşamış Şeyhülislâm Feyzullah Efendi (ö. 1115/1703)¹³⁹ Devvânî'nin ve Mirzâcan'ın Hâşiyeleriyle beraber *Şerhu't-Tecrîd* adlı eseri, XVIII. yüzyılda yaşamış önemli bir mutasavvıf ve müfessir Bursalı İsmail Hakki (ö. 1137/1724)¹⁴⁰ *Şerhü'l-Akâid*'i ve şeyhinin bir halifesinden bu esere yapılan *Ramazân Şerhi*'ni ve *Hayâlî hâşiyesi*'ni okumuştur.¹⁴¹ Veliyyüddin Carullah Efendi (1070/1659-1151/1738) Mustafa er-Rûmî'den *Akâid-i Neseî* okumuştur.¹⁴² XIX. yüzyılın başlarında yaşamış olan Abdullah el-Ahîskavî (ö.1228-1813)¹⁴³ Teftazânî'nin *Şerhü'l-Akâid*'ini, bu esere yazılan *Hayâlî Hâşiyesi*'ni, Devvânî'nin *İsbât-ı Vacib*'ini ve *Halhalî Şerhini* okumuştur.¹⁴⁴ Ahmet Cevdet Paşa (1822-1895) İbrahim Paşa Camii'nde İmamzâde Es'ad Efendi'nin halka yönelik verdiği *Şerhu'l-Akâid* derslerine katılmıştır.¹⁴⁵ Hasan Tahsin er-Rizevî (ö. XIV/XX. asrın ilk çeyreği) Harputlu Mehmet Said Efendi'den aldığı icâzetnâmesinde Kelâmdan, *Hayâlî, Siyalkûtî*'yi İstanbul'da Şevket Efendi'den *Şerhu'l-Akâid*'i ve *Şerhu'l-Mevâkif*'i, Abdülkerim Efendi el-İlbasânî'den okumuştur.¹⁴⁶ Kastamonulu Muhammed Vasfi Efendi'nin Abdulkadir Raşid Efendi'ye verdiği bir icâzetnâmeğe göre Vasfi Efendi Kelâm'dan Teftazânî'nin *Tehzibu'l-Kelâm ve'l-mantik*¹⁴⁷ adlı eserini okumuştur.¹⁴⁸

XIX. yüzyılda Osmanlı medreselerindeki talebe, Kelâmdan *Şerhu'l-Akâid*, Celaleddin Devvânî'nin *Celâl* ve *İsbât-ı Vâcib* eserlerini okumaktadır.¹⁴⁹ Osmanlı son dönemlerinde dâhi Kelâm ilminin meşrûiyetini sorgulayan bir damar hâlâ devam etse de gerek ıslahat sonrası medrese-

139 Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, haz. Mustafa Tatcı-Cemâl Kurnaz, c. I-II-III, (Ankara: Bizim Büro Basımevi, 2000), I, 393-394.

140 Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, I, 28-29.

141 İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, s. 103.

142 Ahmed Abdulmecid Herîdî, "Veliyyüddin Cârullah ve Bernâme-i Kirâetühü", *Annales Islamologiques*, Tome, (Kahire 1980), XVI, 35-36.

143 Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, I, 370-371.

144 İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, I, 104.

145 Ahmet Cevdet Paşa, *Tezakir*, 40, yay. Cavid Baysun, (Ankara: TTK Yayınları, 1991), s. 8.

146 İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, I, 107.

147 Birinci kısmı Mantık; ikinci kısmı Kelâm ilmine ayrılan eserde Taftazânî, Kelâma ayırdığı kısımda kendi eseri olan *el-Makâsüd*'in bir özetini yapmıştır.

148 Ebu'l ula Mardin, *Huzur Dersleri*, haz. İsmet Sungurbey, c. I-II-III, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi, 1966), II-III/719-721.

149 Mübahat Kütükoğlu, "1869'da Faal İstanbul Medreseleri" *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, 1977, sy. 7-8, s. 279.

lerde ve gerekse Batı tarzı yeni mekteplerde Kelâm dersi tartışma konusu olmaksızın müfredata konulacaktır.

Sonuç

Kelâm ilminin meşrûiyeti sorunu İslâm eğitim tarihi açısından özellikle Mu'tezile Kelâmının ortaya çıkmasıyla başlayan bir meseledir. Kelâma yönelik eleştiriler Mu'tezile sonrası dönemde dahi Sünnî Kelâma da yöneltilmekte, en başlarda Ehl-i Hadis tarafından yapılan eleştirilere farklı sebeplerle zamanla Sûfiler ve İslâm filozofları da katılmaktadır. Daha çok akıl-vahiy ilişkisi bağlamında aklın dindeki rolünün sorgulanması ve dinin "haber"den ibaret olduğu ve yeni fikirler ileri sürmenin bid'at olduğu anlayışının bir sonucu olan Kelâm karşıtlığı, Mu'tezile sonrası dönemde de Kelâm ilminin felsefi yönü itibariyle devam edecektir. Tamamen şer'î ilimlerin okutulmasına tahsis edilen medreselerde Kelâmın şer'î bir ilim mi yoksa aklî bir ilim mi olduğu da tartışmalı bir konudur. Özellikle müteahhirûn dönemi Kelâmının felsefi yönünün ağır basması felsefeye olan eleştirilerin Kelâma da yöneltilmesi sonucunu doğuracak, medrese öncesi dönemlerde İslâm eğitim kurumlarına sokulmamaya çalışılan Kelâm ilminin öğretimi, daha çok özel dersler vasıtasıyla olacaktır. İslâm eğitim kurumlarında Kelâmın aleyhine olan bu süreç Şîf-Bâtınîler'e karşı Sünnîliği temele alan bir siyasetin izlenmesi sonucu Selçuklu veziri Nizâmülmülk'ün kurmuş olduğu Nizamiye medreselerinde kırılmaya başlanmıştır. Henüz Kelâmın bir ders olarak konulmadığı bu medreselerde Eş'arî Kelâmı Şafiî Usûl-i fihkî vasıtasıyla ve Eş'arî vâizlerin gayretiyle medrese muhitine girmiştir artık. Kelâmın bir ders olarak okutulması henüz medrese vakfiyelerinde kabul görmese de Osmanlı medreseleri geleneğini kuran müderrisler Kelâmcı yönleriyle de temayüz etmekte olduğunu görüyoruz. Kelâmın bir meşrûiyet sorunu olmaktan çıkarak zorunlu bir ders olarak medreselerde okutulması ise Fatih Sultan Mehmet döneminde hazırlanan medrese müfredatıyla mümkün olacaktır. Osmanlı döneminde de Kelâmın meşrûluğu bazı bilginler tarafından hâlâ sorgulanıyor olsa da bu durum medreselerden Kelâm öğretimini kaldıracak kadar etkili olmayacaktır. Siyasî, sosyal, iktisadî birçok sebebe bağlı olarak medrese müfredatının uygulanması açısından dönem dönem zayıflıklar görünse de Kelâm medrese müfredatının ayrılmaz bir parçası olacak, müteahhirûn dönem Kelâmcılarının eserleri bir ders kitabı olarak okutulmaya devam edecektir. Osmanlı medreseleri özelinde bu durum yeni

mekteplerin açıldığı dönemlerde ve medreselerin ıslahı sürecinde dahi sekteye uğramayacaktır. Kelâm karşıtı tutum ise bir kısım bilginler tarafından her dönemde sürdürülecektir.

Kaynakça

Adanalı, A. Hadi, Kelâm: “İslâm Toplumunun Rasyonelleşme Süreci”, *İslâmiyât*, 9 (2006), sy. 1,2,3,4,

Ahmed b. Hanbel, *er-Redd 'ale'z-Zenâdika ve'l-Cehmiyye*, İbn Teymiyye'nin şerhleriyle birlikte tah. ve nşr. Değşu b. Şebîb b. Fenis el-Acmî, Birinci Baskı, (Kuveyt: Gıras Yayınları, 2005).

Ahmet Cevdet Paşa, *Tezakir*, 40, haz. Cavid Baysun, (Ankara: TTK. Yayınları, 1991).

Akgündüz, Ahmed, *Osmanlı Kanunnameleri*, IV/I, (İstanbul: Fey Vakfı Yayınları, 1992).

Akgündüz, Hasan, *Klasik Dönem Osmanlı Medrese Sistemi*, (İstanbul: Ulusal Yayınları, 1997).

Akgündüz, Murat, “Osmanlı Dönemi Urfa Medreseleri ve Tedrisat Hayatı”, *İslâm, Sanat, Tarih, Edebiyat ve Mûsikî Dergisi*, (İSTEM), Yıl: 6, sy. 11, (2008) s. 118.

Ateş, İbrahim, “Vakıflarda Eğitim Hizmetleri ve Vakıf Öğrenci Yurtları”, *Vakıflar Dergisi*, 1982/14, 29-43.

Baltacı, Cahid, *XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri*. (İstanbul: İFAV, 2005), c. II, s. 585.

Birişik, Abdülhamit, “Medrese”, *DİA*, XXVIII, 334.

Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri (Haz. Mustafa Tatcı-Cemâl Kurnaz)*, c. I-II-III, (Ankara: Bizim Büro Basımevi, 2000).

Çelebi, İlyas, “Sâhib b. Abbâd”, *DİA*, XXXV, 513-514.

Demir, Osman, “el-Menhul'den İlcam'a Gazzâlî'ye Göre Kelâm ilmi ve Kelâmcılar”, *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, sy. 31. (2011/2), s.1- 33.

Erkol, Ahmet, *İbn Rüşd'ün Kelam Eleştirisi*, (Ankara: Fecr Yayınları, 207).

Fârâbî, *İlimlerin Sayımı*, çev. Ahmet Arslan, (Ankara: Vadi Yayınları, 1999).

Fazlıoğlu, Şükran, “*Manzûme Fî Tertîb El-Kutub Fî El-Ulûm* ve Osmanlı Medreselerindeki Ders Kitapları”, *Değerler Eğitim Dergisi*, c. I, sy. I, (Ocak 2003).

Fındıklılı İsmet Efendi, *Tekmiletü’ş-Şakaik fi Hakk-ı Ehli’l-Hakaik*, neşre haz. Abdulkadir Özcan, (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1989).

Gazzâlî, *el-Mustasfa Min İlmi’l-Usûl*, (Beyrut, 1325).

Gazzâlî, *İhyâu ulûmi’d-din*, Ebü’l-Fazl Ziyâüddin Abdürrahîm b. Hüseyin el-İrâkî’nin *el-İmlâ’ an işkâlâtî’l-İhyâ’ı ile birlikte*; 4. Baskı, (Beyrut: Dâru’l-Hayr, 1997).

Gazzâlî, *İktisad fi’l-itikad*, notlandırarak haz. İbrahim Agâh Çubukçu-Hüseyin Atay, (Ankara, 1962).

Gazzâlî, “*el-Munkız mine’d-dalâl*”, haz. ve şerh eden: Abdulhalim Mahmud; Türkçe’ye tercüme eden: Salih Uçan, (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1997).

Gazzâlî, *İtikad’da Orta Yol*, çev. Kemal ışık, (Ankara: AÜİFY. 1971).

Herevî Abdullah b. Muhammed Ali el-Ensârî, *Zemmü’l-Kelâm*, tah. Semih Dağım, Beyrut: Dâru’l-Fikri’l-Lübânî, 1994.

Herîdî, Ahmed Abdulmecid, “*Veliyyüddin Cârullah ve Bernâme-i Kırâetühü*”, *Annales Islamologiques*, Tome, (Kahire, 1980), XVI, 35-36.

Hezerfan Hüseyin Efendi, *Telhisü’l-Beyan fî Kavânîn-i Âl-i Osman*, haz. Sevim İlgürel, (Ankara: TTK. Yayınları, 1998).

Hodgson Marshall G. S., *İslâm’ın Serüveni*, çev. Metin Karabaşoğlu (İstanbul: İz Yayınları, 1995).

İbn Kudame, *er-Reddû ‘ala İbn Akîl*, tah. Ahmed Ferid el-Mezîdî, (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2004).

İbn Kuteybe, *Te’vilu muhtelifi’l-Hadis*, (Mısır: Mektebetü’l-Küliyyâti’l-Beşeriyye, 1386/1966).

İbn Rüşd, *el-Keşf an menahici’l-edille fî Akâidi’l-mille*, tah. Muhammed Abid el-Cabirî, (Beyrut: Merkezi Dirasâtî’l-Vahdeti’l-Arabiyye, 1998).

İhsanoğlu, Ekmeleddin, “*Endülüs Menşe’li Bazı Bilim Adamlarının Osmanlı Bilimine Katkıları*”, *Osmanlılar ve Bilim*, 3. Baskı, (İstanbul: Etki-

leşim Yayınları, 2007).

İnalçık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ*, çev. Ruşen Sezer, 14. Baskı, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2009).

İshak b. Hasan et-Tokadî, *Nazmu'l- Ulûm*. Süleymâniye Kütüphanesi, İbnî Mırza, Nu: 40.

Mehmet Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eş'arîlik - Mâturîdîlik İlişkisi*, Birinci Basım, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, Ekim 2013).

Kiraz, Celil, "Saçaklızade Mehmed Efendi'nin Beyzavi'ye Yönelik Eleştirileri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 15, S. 1, 2006, s. 319-367.

İzgi, Cevad, "Osmanlı Medreselerinde İlim. c. I-II, (İstanbul: İz Yayınları, 1997).

Kâtip Çelebi, *Mîzânü'l-hakk fî ihtiyârî'l-ehakk*, (metin kısmı), yay. haz. Orhan Şaik Gökyay, Süleyman Uludağ, Birinci Basım, (İstanbul: Kambalacı Yayınları, Nisan 2008).

Kâtip Çelebi, *Keşfüz-Zünûn*, haz. Şerafettin Yaltkaya, Kilisli Rifat Bilge, (Ankara: Maarif Matbaası, 1941).

Konyalı, İbrahim Hakkı, *Âbideleri ve Kitabeleriyle Üsküdar Tarihi*, II. (İstanbul: Türkiye Yeşilay Cemiyeti Yayınları, 1997).

Kütükoğlu, Mübahat, "1869'da Faal İstanbul Medreseleri" *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, 1977, sy. 7-8.

Makdisi, George, *İslâmın Klasik Çağında ve Hıristiyan Batı'da Beşerî Bilimler*, trc. Hasan Tuncay Başoğlu, Birinci Baskı, (İstanbul: Klasik Yayınları, 2009).

Makdisi, George, *Din Hukuk Eğitimi*, trc. Hasan Tuncay Başoğlu, Birinci Baskı, (İstanbul: Klasik Yayınları, 2007).

Mecdi Mehmed Efendi, *Hedaikü's-Şakaik*, haz. Abdulkadir Özcan, (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1989).

Mustafa Ali, *Künhü'l-Ahbar*, haz. Hüdayi Şentürk, (Ankara: TTK Yayınları, 2003).

Nebi Efendizâde, "Kasîde fi'l Kütübi'l Meşhûre fi'l Ulûm" Köprülü Kütüphanesi, III. Kısım, Nu: 720/29, yap. 171b-173a.

Özdemir, Sema, "Osmanlı Düşünce Tarihinin Teşekkülünde Dâvûd

Kayserinin Rolü”, *Uluslararası Katılımlı Osmanlı Bilim Ve Düşünce Tarihi Sempozyumu (8-10 Mayıs 2014)*, Gümüşhane Üniversitesi Yayınları.

Özervarlı, M. Sait, *İbn Teymiyye'nin Düşünce Metodolojisi ve Kelâmlara Eleştirisi*, (İstanbul: İsam Yayınları, 2008).

Özyılmaz, Ömer, *Osmanlı Medreselerinin Eğitim Programları*, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002).

Saçaklızâde, *Tertibü'l-Ulum*, tah. Muhammed İsmail es-Seyyid, Birinci Baskı, (Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1988).

Saçaklızâde, *Tertibü'l-Ulum*, Süleymâniye Kütüp., Bağdatlı Vehbi Efendi, Nu. 745.

Saçaklızâde, *Tertibü'l-Ulum*, çev. Zekeriya Pak, M. Akif Özdoğan, (Ukde Yayınları, 2009).

Sıddıqı, Jawad, *Nizâmiye Medreseleri Ve Eğitim Felsefesi Açısından Değerlendirilmesi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012).

Şahinalp, Hacer, “Taşköprülüzâde”, *Türk İslâm Düşünce Tarihi*, Birinci Baskı, (Ankara: Divan Yayınları, 2014), s. 475-494.

Şeyhoğlu Sadreddin Mustafa, *Kenzu'l-Küberâ ve Mehekkü'l-Ulema*, haz. Kemal Yavuz, (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi, 1991).

Taşköprîzâde, *eş-Şakâiku'n-Nu'mâniyye fî Ulemâi'd-Devleti'l-Osmâniyye* nşr. Ahmed Suphi Furat, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1985).

Taşköprîzâde, *Mevzuatü'l-Ulûm*, çev. Taşköprîzâde Mehmed Kemaleddin, I-II, (İstanbul: İkdâm Matbaası, 1313).

Türker, Ömer, “İslâm Düşüncesinde İlimler Tasnifi”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Dergisi 3. Dizi*, sy. 22, 2011, s. 534-548

Yaltkaya, M. Şerafeddin. “Tanzimattan Evvel ve Sonra Medreseler”, *Tanzimat*, (İstanbul: MEB Yayınları, 1940), c. I, s. 250-58

Yazıcıoğlu, M. Sait, “XV. ve XVI. Yüzyıllardaki Kelâm Eğitiminin Tenkidi”, *İslâm Düşüncesinin Tarihsel Gelişimi*, (Ankara: Akçağ Yayınları, 2001).